

Arabesken

[illegible]

Geachte lezer,

Hierbij delen wij u mee dat het adres van het Louis Couperus Genootschap per 1 mei 2017 is veranderd in:

Spieghelstraat 20A, 2332 BD Leiden.

U kunt dit adres gebruiken voor uw correspondentie met het Louis Couperus Genootschap.

**Met vriendelijke groet,
namens het bestuur en de redactie,**

Hester Meuleman

Inhoud

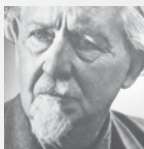
Hester Meuleman **4**
Leve de verbeelding
*Aan het werk
 met Couperus deel 1*

3 Geachte donateurs

9 Ina Schermer-Vermeer
Geuren en kleuren
*De rol van synesthesie
 in Eline Vere*

Sander Bink en May-Britt Boekel **17**
Negentiende-eeuwse geuren
*Een avond over Madame Bovary,
 Anna Karenina en Eline Vere*

21 Rémon van Gemenen
**Verbonden in
 gloedvolle geheimen**
Couperus en Theo Goedvriend

Hester Meuleman **27**
**Alsof ik de
 personages gekend heb**
*De top drie van Couperus'
 werken volgens u*

32 De passatist

Nieuwsbrief 34
Louis Couperus Museum

38 Van en over Couperus en anderen
Korte Arabesken
't Citaat

Een gebrekkige zoektocht 41
*Recensie van Kleine zielen
 door Toneelgroep Amsterdam*

45 Elisabeth Couperus'
vrije vertalingen
*Recensie van Literatuur
 uit de tweede hand
 door H.T.M. van Vliet*

Stichting Louis Couperus Genootschap

Erevoorzitter

Prof. dr. F.L. Bastet †

**Louis
Couperus
Genootschap**

Spiegelstraat 20a, 2332 BD Leiden
www.louiscouperus.nl

Comité van aanbeveling:

Mevr. prof. dr. E.J. Etty

Bijzonder hoogleraar Literaire Kritiek aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Auteur van onder meer de biografie *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869-1952*.

Prof. dr. J.L. Goedegebuure

Emeritus hoogleraar Moderne Nederlandse Letterkunde aan de Universiteit Leiden en criticus van *Trouw* en de GPD-bladen. Promoveerde op het werk van Hendrik Marsman, van wie hij ook een biografie publiceerde. Auteur van onder meer de studie *Decadentie en literatuur* en, samen met zijn voorganger Ton Anbeek, *Het literaire leven in de twintigste eeuw*.

Mevr. prof. dr. M.G. Kemperink

Hoogleraar Moderne Nederlandse Letterkunde aan de Rijksuniversiteit Groningen. Promoveerde op een proefschrift over de Nederlandse fin de siècle-roman, *Van observatie tot extase. Sensitivistisch proza rond 1900*. Publiceerde onder andere *Het verloren paradijs. De literatuur en cultuur van het Nederlandse fin de siècle, Nederlands toneel in het fin de siècle 1890-1900* en 'Louis Couperus en de temperamentenleer'. Was tot 2008 universitair hoofddocent van de Radboud Universiteit Nijmegen. Was hoogleraar Nederlandse Taal en Cultuur aan de Universiteit van Lublin in Polen. Auteur van onder meer *Over Eline Vere van Louis Couperus; Louis Couperus en Pier Pander; Couperus en het Corpus Hermeticum en Noodlot en Wederkeer*. Winnaar van de Couperuspenning 2007.

Prof. dr. M. Klein

Emeritus hoogleraar Neerlandistiek aan het Istituto Universitario Orientale in Napels. Auteur van onder meer de dissertatie *De koningsromans van Louis Couperus en Zingende lijnen, gebeeldhouwde impressies* (Couperus Cahier I).

Mevr. prof. dr. J.E. Koch

Directeur van het Literatuurmuseum en van de Stichting Lezen. Publiceerde essays over en brievenedities van onder meer de schrijvers Anna Blaman, Emmy van Lohorst en Sonja Witstein en bereidt een biografie over Anna Blaman voor. Publiceerde onder andere *Den Haag, je tikt er tegen en het zingt. Literair Den Haag vanaf 1750*.

Drs. A. Meinderts

Bestuur:

Drs. Annebeth Simonsz
Toni Termeulen
Drs. Inge van Es
Mr. Pieter Verhaar
Drs. Peter Hoffman
Drs. Hester Meuleman

Voorzitter
Penningmeester
Secretaris
Vice-voorzitter
Algemeen lid
Algemeen lid

De Stichting Louis Couperus Genootschap is door de Belastingdienst per 1 januari 2009 aangewezen als een Algemeen Nut Beogende Instelling (ANBI) met het nummer 8020.53.397. Giften aan de stichting zijn aftrekbaar van de inkomsten- en vennootschapsbelasting. Kamer van Koophandel: 41157707.

Geachte donateurs,

In april 1993 verscheen het eerste nummer van *Arabesken*, dat toen nog het *Louis Couperus Genootschap Nieuwsbulletin* heette. Het gaat wellicht te ver de euforie te vergelijken met die van Couperus toen hij de prachtige met batik bewerkte eerste druk van *De stille kracht* in handen kreeg, maar toch bieden we u hier dan met enige trots het vijftigste nummer van *Arabesken* aan. Volgend jaar besteden we uiteraard extra aandacht aan ons vijftientwintigjarige bestaan, maar in dit nummer presenteren we alvast een tweetal nieuwe rubrieken.

'Couperus en de contemporaine kritiek' is vervangen door de nieuwe rubriek 'Aan het werk met Couperus'. Hier wordt diverse mensen gevraagd vanuit hun beroepsgroep te reageren op het werk van Couperus en op de vraag wat dat werk vandaag de dag nog kan betekenen voor ons. De eerste persoon die aan het woord komt is Lidewijde Paris, Lees!ambassadeur en voormalig uitgever. Naast haar visie op Couperus geeft zij een aantal praktische tips om boeken te bespreken voor hen die lid zijn van een (Couperus-) leesclub. De tweede nieuwe rubriek is 'De passatist', waarin u steeds twee foto's te zien krijgt van een plek die met Couperus te maken heeft: één gemaakt in zijn tijd en één in onze tijd. Onder de foto's staat een citaat van Couperus over deze plek.

Verder was de redactie naar aanleiding van het vijftigste nummer benieuwd naar de favoriete werken van onze lezers. U reageerde enthousiast en ik heb met veel plezier alle reacties gelezen. Een bloemlezing uit deze reacties staat in dit nummer, samen met een lijst van de genoemde werken. Ik kan alvast verklappen dat er een zeer duidelijke winnaar uit de bus kwam.

Daarnaast schreef Ina Schermer-Vermeer een artikel over synesthesie in *Eline Vere*, waarin vooral de verrukkelijke verveine van Vincent een belangrijke rol speelt. Rémon van Gemeren bezocht een landgoed waar vele werken van Theo Goedvriend hangen, van wie ook Couperus een aantal werken had. Ook schreef Rémon een recensie over *Kleine zielen* van Toneelgroep Amsterdam. Looi van Kessel recenseerde ten slotte *Literatuur uit tweede hand* van H.T.M. van Vliet, over de vertaalwerkzaamheden van Elisabeth Couperus-Baud. De rubriek 't Citaat' is na enkele nummers afwezigheid teruggekeerd en verder zijn er zoals gewoonlijk de vaste rubrieken.

Het allerbelangrijkste is echter nog niet gezegd. Het Louis Couperus Genootschap en *Arabesken* zouden niet bestaan zonder u. Wij willen u daarom hartelijk danken voor uw steun de afgelopen jaren. U draagt het werk van Couperus een warm hart toe, wat ook maar weer bleek uit onze enquête, en wij hopen dit werk dan ook nog vele jaren samen met u levend te houden. Dus laten wij, in de woorden van Couperus, samen met Constance van der Welcke zoete verwachtingen houden:

Terwijl de verwachting nog verheerlijken bleef haar gelaat – in de beginnende dag bleek op het kussen – de ogen, blind van in licht staren, zwaar toe – sliep zij in, overtuigd, overtuigd... 🌸

*Namens het bestuur en de redactie,
Hester Meuleman*

Leve de verbeelding

In 2016 begon Lidewijde Paris, door de wol geverfd in de boekenwereld, onder meer als uitgever bij Nieuw Amsterdam, de Lees!ambassade. In dat kader organiseert zij bijvoorbeeld de Andere Lees!club en schreef zij het boek *Hoe lees ik?*, met tips en aanwijzingen om een boek literair te lezen. Momenteel werkt zij aan een vervolg op dit boek en er is ook een scheurkalender 2018 van haar. Wat is nu die Lees!ambassade precies en hoe kijkt Lidewijde Paris naar Couperus, als uitgever en als Lees!ambassadeur? En heeft ze ten slotte tips voor leesclubleden?

Door Hester Meuleman

‘Jarenlang ontmoette ik lezers bij interviews en bij de lessen die ik met Frank van Doeselaar in Boekhandel De Drvkery geef in Middelburg en langzaam ontdekte ik een patroon in hoe zij literatuur lezen en wat ze er ingewikkeld aan vinden. Veel lezers bleven in het verhaal aan de oppervlakte steken. Als dat verhaal niet duidelijk genoeg was, dan wisten ze dat ze iets misten, maar kwamen ze die extra laag niet op het spoor. Het gekke is dat veel zaken die literatuur “ingewikkeld” maken voor lezers in het gewone leven om ons heen wel worden begrepen in reclame, muziek en beeldende kunst. Blijkbaar is de extra stap van woord naar eigen beeld ingewikkelder. Ik wil lezers laten zien hoe je van alles kunt ontdekken als je goed leest, kleine stille signalen opvangt en die volgt.

Een prachtig voorbeeld vind ik het personage Constance van der Welcke in *De boeken der kleine zielen*. Zij is volstrekt geloofwaardig. Ze is niet over the top of hysterisch, zoals Eline Vere, maar ze maakt een enorme ontwikkeling door, doordat ze haar redding vindt in het nadenken over de dingen die ze niet begrijpt. Daarmee geeft Couperus haar een vluchtroute die haar in leven houdt, in tegenstelling tot wat er met personages als Eline Vere, Emma Bovary en Effi Briest gebeurt: zij gaan allemaal ten onder. Dat vind ik heel modern van Couperus. Om de omvang van de ontwikkeling die ze doormaakt te zien, moet je echter wel de moeite nemen af en toe terug te bladeren. Zo kun je bijvoorbeeld, wanneer je het boek uit hebt, nog eens teruglezen hoe ze in het begin ook alweer dacht over de maatschappij om haar heen.

Die manier van lezen probeer ik met mijn boek *Hoe lees ik?* te stimuleren. Kijk eens naar de eerste alinea's: wat kom je al te weten over het verhaal? Wordt dat later waargemaakt? Wie vertelt het verhaal? Is diegene betrouwbaar? Voor literatuuracademici zijn zulke vragen natuurlijk vanzelfsprekend, maar voor hen heb ik het boek niet geschreven. Het is voor mensen die van lezen houden en daar verdieping aan willen geven. En ook voor mensen die zich doorgaans niet met literatuur bezighouden, maar toch willen weten wat het is en hoe het werkt. Mijn eerste versie heb ik dan ook expres laten lezen aan mensen van verschillende leeftijden en zowel aan mensen die heel veel lezen als aan mensen die dat juist niet deden, maar ook aan leraren en aan schrijvers.

Ik vond het heel interessant om uitgever te zijn, maar ik heb ook altijd graag zelf willen schrijven en uitleggen – ik stam uit een geslacht van onderwijzers – en de

Lees!ambassade past daar goed bij. Ook op de scheurkalender voor komend jaar staat uitleg, maar dan veel breder: van bijvoorbeeld hoe het boekenvak werkt, tot verschillende genres, stromingen en basisboeken uit verschillende culturen. Ook staan er beroemde zinnen op of uitleg over een boek dat bij die datum past. Zo staat *Eline Vere* op 5 december, als ze die mooie waaier krijgt.

Ik ben niet iemand die mensen tot lezen wil bekeren, maar ik wil wel iedereen die meer wil begrijpen de mogelijkheid bieden er toegang toe te vinden. Hoewel ik begrijp dat ik hiermee een teer punt naar voren breng, sta ik, wanneer ik door mijn uitgeversbril kijk, niet negatief tegenover modernisering van door de verouderde taal moeilijker te lezen romans. Zo geeft Nieuw Amsterdam een modernisering van *Max Havelaar* uit. Als door nieuwere woorden en andere zinsvolgordes te gebruiken mensen een boek wel weer lezen, dan denk ik: doe dan maar. Je zou dat ook voor *De boeken der kleine zielen* kunnen doen. Sterker nog: je zou daar een verkorte versie die de essentie weergeeft van kunnen maken. Mensen die daarna geïnteresseerd zijn, pakken het origineel vanzelf, is mijn overtuiging. Voor sommigen is dit vloeken in de kerk, maar wat is nu het belangrijkste: dat mensen überhaupt lezen en iets leren over tijden en gebieden waar ze niet veel van af weten, of dat ze Couperus precies lezen zoals hij het geschreven heeft? Vergeet ook niet dat zijn grote romans voor de huidige jongeren veel langer geleden zijn geschreven dan ze dat voor mij waren. De technische ontwikkelingen van de laatste jaren hebben er volgens mij voor gezorgd dat de afstand tot de literatuur van eind negentiende eeuw voor hen oneindig veel groter is dan voor degenen die Couperus bijvoorbeeld in de jaren tachtig lasen, zoals ikzelf. Je moet hun dus op zijn minst goede ingangen bieden: goed onderwijs, een basis waar ze op voort kunnen borduren. En lees ze voor, die leerlingen.

Dat vinden ze leuk, zeker als je het goed kunt. Zelf genoot ik vroeger op school als mijn leraar het bandje opzette waarop Albert Vogel de *Naumachie* van Couperus voorlas, waar bij hij voor elk personage een andere stem opzette.

Wat dat betreft werkt de tijdsgeschiedenis niet mee. Ik vind dat Nederland oppervlakkig is geworden als het gaat om cultuur. Alles moet maar leuk zijn. Het belang van het vermogen om associatief en creatief te zijn, zelf ideeën te krijgen en verbanden te leggen, wordt zwaar onderschat. Het merendeel van de belangrijke wetenschappelijke en technische ontdekkingen en uitvindingen kwam tot stand omdat iemand een idioot idee had, iets wat in eerste instantie helemaal niet mogelijk was. Als de volwassen elite al steeds

minder bereid is moeite te doen om zich in een kunstwerk te verdiepen, waar moeten jonge mensen dan de motivatie vinden?

Daar moeten we dus tijd in stoppen en echt moeite voor doen. De hypergevoelige Eline Vere zou best eens een snaar kunnen raken in deze emotionele tijd, waarin mensen al jong een burn-out krijgen. De oude familietradities en -banden bij Couperus zeggen veel mensen misschien niet zo veel meer, maar zijn in een andere vorm wel te herkennen in de familietradities van een deel van de Nederlanders met een migratie-achtergrond.

Ook in mijn lezingen en lessen verwijs ik soms naar Couperus. In de *Andere Lees!club* behandel ik altijd actuele literatuur, maar soms wordt er bijvoorbeeld naar Couperus verwezen of valt er een vergelijking te trekken met hoe hij schreef. Zo heeft Abdelkader Benali eind jaren negentig op basis van Couperus' boek *De ongelukkige* een gelijknamig toneelstuk geschreven. Het is interessant voor een leesclub dit soort werken te vergelijken. Daarnaast valt er in zijn boeken van alles te leren: over zijn eigen tijd uiteraard en hoe mensen toen functioneerden, over Nederlands-Indië, over de klassieke oudheid. Al moet je voor sommige boeken wel een behoorlijk referentiekader hebben.

Je zou binnen een leesclub bijvoorbeeld kunnen kijken naar de vraag of je alle personages even geloofwaardig en authentiek uitgewerkt vindt, of dat je er verschillen tussen ziet. Je zou aan de hand van de tijd kunnen proberen uit te leggen waarom ze reageren zoals ze reageren. Je kunt onderzoeken wie het verhaal vertelt, of er meerdere vertellers zijn en of deze betrouwbaar zijn. Verder zijn er talloze vragen te stellen over de stijl, bijvoorbeeld over de neologismen van Couperus, de motieven en thema's. Couperus kon heel goed spanning opwekken, de lezer manipuleren en bovenal was hij een meester in het beschrijven van geloofwaardige personages. Geef mij iemand met zo'n talent, dat is onwaarschijnlijk knap.'

Ten slotte een klein werkvoorbeeld van hoe je als leesclub kunt beginnen. Ik legde Lidewijde Paris het begin van *Extaze* (Louis Couperus, *Volledige Werken* 5) voor en vroeg welke vragen je je daarbij zoal kunt stellen. Eerst het fragment:

Dolf van Attema was op zijne wandeling na den eten aangegaan bij de zuster zijner vrouw, Cecile van Even, op den Scheveningschenweg, en hij wachtte in den kleinen voorsalon, wandelend tusschen de rozenhouten meubeltjes en de vieux roze moiré cauzeuses met de drie, vier groote passen, waarmeê hij de nauwte van het vertrekje telkens en telkens scheen over te meten. Achter de chaise-longue brandde op een onyxen zuil eene lamp van onyx, onder hare kanten kap zacht gloeiend als eene groote, zeshoekige lichtbloem.

'Hier wordt meteen een bijzondere sfeer neergezet. Wat voor sfeer is dat en hoe draagt deze bij aan het verhaal? Waarom wordt het verhaal in eerste instantie vanuit Dolf van Attema (niet bepaald de hoofdpersoon van het verhaal) verteld? Waarom wil hij de nauwte van het vertrek meten? Kan je dat later terug vinden in het verhaal?

Het knappe is dat Couperus hier meteen een hoop vragen oproept waar je het antwoord op wilt weten. Het is dan ook altijd interessant om te kijken of een verhaal dat soort beloftes waarmaakt. Blijft het spannend? Krijg je antwoorden of moet je die zelf zoeken? Daarom raad ik in mijn boek iedereen ook aan om als je een verhaal uit hebt nog eens de eerste alinea te lezen. Die lees je dan waarschijnlijk op een heel andere manier. En zo zijn er vele manieren om actief te lezen en je eigen verbeelding aan het werk te zetten.' 🐼

Adagio

Di-te voi, se intanto af - fan-no
Sag, bin ich bei sol - chen Lei-den

pp *dolce*

Tempo I

tà? non son de - gna di pie - tà? non son
wert, nicht des tief - sten Mit-leids wert, nicht des

p *f*

tà?
wert?

Arabesken

Geuren en kleuren

In Eline Vere komt veel muziek voor, onder meer liederen die Eline zelf zingt. Een daarvan is de concertaria *Ah, Perfido* van Beethoven. Wanneer haar neef Vincent Vere die aria hoort, ruikt hij altijd het parfum verveine. Hij ruikt in het algemeen bij muziek geuren en hij ziet er ook kleuren bij. Met Vincent Vere heeft Couperus een personage geschapen dat synesthesie-ervaringen heeft en daarmee sluit hij aan bij de belangstelling die eind negentiende eeuw voor het fenomeen 'synesthesie' bestond en bij de rol die het verschijnsel speelt in de decadentistische literatuur. Maar is ook duidelijk welke rol synesthesie in *Eline Vere* heeft?

Door Ina Schermer-Vermeer

Dat Couperus zijn romanpersonage Vincent Vere kleuren laat zien en geuren laat ruiken als hij naar muziek luistert, is cultuurhistorisch gezien verklaarbaar. Eind negentiende eeuw neemt de belangstelling voor het verschijnsel 'synesthesie' sterk toe, zowel bij wetenschappers als bij kunstenaars. Het verschijnsel bestaat uit het samengaan van (meestal twee) verschillende zintuiglijke indrukken, zoals klank en geur of – het meest voorkomend – klank en kleur.

Synesthesie in de belangstelling

Al (ver) voor de negentiende eeuw is er belangstelling voor synesthesie, maar in de tweede helft van die eeuw neemt de belangstelling een grote vlucht. Op wetenschappelijk gebied verschijnt bijvoorbeeld in 1883 een studie van de Engelsman Galton met een hoofdstuk over 'colour associations' en in 1890 vindt in Parijs een internationaal psychologen-congres over synesthesie plaats.^{1 2}

Wat de kunst betreft, werd synesthesie volgens Dirix 'in de loop van de tweede helft der 19de eeuw één van de meest typerende stijleigenaardigheden in de Westeuropese literatuur', in het bijzonder in het decadentisme.³ Hij wijst erop dat die synesthesieën meer zijn dan louter taalspel en sfeerschepping. De kern ervan is een poging om via een zo veelomvattend mogelijke vermenging van zintuiglijke indrukken de fantasie te stimuleren en het bewustzijn te verruimen om zo een nieuw universum te creëren.⁴ Hij refereert in dat verband aan Baudelaire, Verlaine, Rimbaud en ook aan Couperus, speciaal vanwege Vincent Vere.

Vincent Vere

Dirix heeft aan de ervaringen van Vincent Vere ook een kort artikeltje gewijd, getiteld 'Waarom ruikt Vincent Vere verveine?'⁵ Daarin zet hij uiteen dat Vincent Vere hoort tot wat hij Couperus' 'Noodlotspersonages' noemt, een type personage uit de decadentistische literatuur dat de rol heeft van 'katalysator in het ondergangsproces van een ander personage dat meestal de protagonist is'.⁶ Zulke personages komen bij Couperus regelmatig voor en zijn of schijnen dan steeds een incarnatie of instrument van het Noodlot. Ze zijn zich in het algemeen bewust van hun noodlotsfunctie, maar bij Vincent Vere is dat

*Partituur van
Ah! Perfido.*

(nog) niet het geval. Dat hij verveine ruikt, zou nu volgens Dirikx 'best wel eens een eerste indicatie kunnen zijn in Couperus' oeuvre van het bewustzijn dat de "noodlotspersonen" later steeds zullen hebben van hun noodlotsfunctie'.⁷ Hieronder zal ik toelichten waarom ik de voorkeur geef aan een andere verklaring.

Opoponax en réséda

De eerste keer dat Vincent Vere in *Eline Vere* een geur ruikt als hij muziek hoort, is tijdens een ontvangst in het huis van de familie Raat, waar onder meer bij de piano gezongen wordt. Vincent vraagt dan op een bepaald moment aan Eline:

Heb je ook niet, dat sommige tonen de gedachte aan een geur bij je opwekken, bij voorbeeld opoponax of réséda? Orgeltonen zijn net als wierook. Als je die scène van Beethoven zingt: Ah, Perfido! dan ruik ik altijd verveine, vooral bij een der laatste hoge passages.⁸

Als Eline later, aan het eind van het boek vlak voor haar dood in een vlaag van waanzin 'Ah, perfido! Spergiuro!' begint te neuriën, staat er: 'Het was de scène van Beethoven, waarbij Vincent verveine placht te ruiken...'⁹

Vincent ervaart niet alleen geur als hij klanken hoort, maar ook kleur. Vlak voor zijn vraag aan Eline zegt hij dat hij hoofdpijn heeft gekregen van het 'gerammel' op de piano (omdat Eline niet wilde zingen, gaven een paar andere gasten stukjes uit de populaire opera *Mascotte* ten beste, waarbij nogal hardhandig piano werd gespeeld). Hij zegt dan tegen Eline:

- Het was, alsof ik er allerlei schelle kleuren zag, groen, geel, oranje. Als die kleine, vrolijke meid daar zingt, Léonie, geloof ik, zie ik altijd oranje.
- En als ik zing? vroeg zij coquet.
- O, dan is het heel iets anders, hernam hij ernstig. Dan zie ik altijd een harmonieuzen climax van zeer licht roze tot purper toe, en alles smelt zacht in elkaar. Je lage tonen zijn roze, je hoge purper, en schitterend. Als Paul zingt wordt het me grijs, soms iets van violet.¹⁰

Soms ervaart Vincent geur en kleur tegelijk. Wanneer hij na flauw gevallen te zijn herstellende is, pleegt Eline 's morgens wat voor hem te zingen:

met halve stem bij haar piano, nu een fraze, dan een roulade, en Vincent luisterde droomend toe, verloren in een vreemd vizioen vol zonderlinge geuren en vale tinten, die zich met krullende arabesken dooreen woelden als een caleidoscoop van coloriet en parfum.¹¹

Vincent Vere is het enige personage in *Eline Vere* dat deze eigenschap heeft; uit zijn gesprek met Eline en andere gasten op bovengenoemde ontvangst blijkt bovendien dat de anderen het verschijnsel niet kennen. Men steekt er zelfs de draak mee: Ange schaterd 'hoe heerlijk zoo geparfumeerd te zijn!' en de student Etienne fluistert dat hij wel heeft dat sommige mensen hem aan dieren doen denken, waarbij hij voorbeelden geeft die het gezelschap doen gieren van het lachen.¹² Dat doet de vraag rijzen of verklaarbaar is dat juist Vincent synesthesie ervaart.

Een zoet vergift

Vincent Vere heeft een zwakke gezondheid, hij ziet bleek, heeft weinig energie en valt af en toe zonder aanwijsbare oorzaak flauw. Tegelijk is hij rusteloos, hij kan nooit ergens lang blijven en reist daardoor van de ene plek naar de andere. In betrekkingen weet hij zich niet lang te handhaven en daardoor zit hij meestal op zwart zaad. Dat noodzaakt hem geld te lenen, bijvoorbeeld van de welgestelde Henk de Raat of diens broer Paul, aan wie hij zelden of nooit iets terugbetaalt. Ook maakt hij langdurig gebruik van het aanbod van Betsy en Henk de Raat om bij hen te logeren, waardoor hij iets van een profiteur krijgt. Hij gedraagt zich nogal onconventioneel en vindt Den Haag kleinsteds en benauwend. Toch schuilt er in hem een zekere aantrekkingskracht:

bijna ieder gevoelde in zijn omgang wel iets, dat terugstiet, maar dat tevens later zeer aantrok; iets als een zoet vergift, waarmede men eerst bekend moest zijn, als een bedwelming van opium.¹³

Uiterlijk heeft Vincent iets verfijnds:

Zijn gelaat had schoone, regelmatige trekken, bijna te schoon voor een man, met den fijnen, rechten neus, den kleinen mond, waarom vaak iets spotzijs of minachtends speelde [...] Zeer slank en fijn gebouwd, was hij eenvoudig en keurig in een donker, half gekleed kostuum, en opvallend waren zijn smalle voeten en zijn slanke hand, met dunne, witte vingers, een hand als van een artist, waarvan de fijnheid Eline steeds aan die haars vaders liet denken.¹⁴

Mede door die gelijkenis is Eline erg op hem gesteld. Anders dan haar vader heeft Vincent weliswaar geen artistieke pretenties, maar hij heeft wel gevoel voor mooie dingen. Zo heeft hij zijn huurkamer verfraaid met een kostbare zilveren kan en wat antiek porselein. Als hij, na flauw gevallen te zijn, overdag in Eline's boudoir op de Perzische divan ligt te rusten, is hij 'uit zekere behaagzucht' gehuld 'in een wijden Turkschen chambercloak' met Turkse muilen aan zijn voeten.¹⁵ Dikwijls verveelt hij zich omdat alles steeds hetzelfde blijft en hij verlangt naar een 'grootsche onbereikbaarheid', waardoor hij zich ook hoog boven andere mensen verheven voelt.¹⁶ Hij spant zich niet in om iets aan zijn leven te veranderen, want hij is fatalist en meent dat men geen vrije wil heeft.

Deze eigenschappen karakteriseren Vincent Vere als een (lichtelijk) *décadent* iemand.¹⁷ Hij heeft iets van de 'héros *décadent*', waarvan het prototype hertog Jean Floressas des Esseintes is, de hoofdpersoon uit de roman *A rebours* van J. K. Huysmans (1884), de 'bijbel' van het decadentisme.¹⁸ Dat zo iemand synesthesie-ervaringen heeft sluit geheel aan bij de rol van synesthesie in de literatuur rond de tijd dat Couperus *Eline Vere* schreef. Maar de vraag blijft: waarom ruikt Vincent verveine?

*Eline en Vincent Vere
in het toneelstuk
Eline Vere door Het
Hofstad Tooneel,
waarschijnlijk 1918,
gespeeld door
Else Mauhs en
Louis Crispijn jr.*

Waarom verveine?

De redenering van Dirikx is dat Vincents synesthesie-ervaring diens aandacht en die van de lezer naar de tekst van de aria verlegt, waarvan hij de eerste zinnen citeert:

Ah! Perfido,
spergurio, barbaro traditor, tu parti?
e son questi gl'ultimi tuoi congedi?

In vertaling:

Ah! Trouweloze,
meinedige, onmenselijke verrader, ge gaat heen?
en zijn dit uw laatste afscheidswoord¹⁹?

Deze tekst heeft volgens Dirikx betrekking op Vincent, op wie Eline - later in het verhaal - verliefd wordt en van wie zij ten onrechte denkt dat hij ook liefde voor haar voelt; zijn liefde bestaat echter alleen in haar verbeelding. Door dit misverstand begrijpt zij niet waarom hij haar op een bepaald moment verlaat om naar Amerika te gaan en zich bij het afscheid niet uitspreekt over zijn liefde. Deze interpretatie van Dirikx vind ik om een aantal redenen niet overtuigend.

In de eerste plaats schrijft Couperus dat Vincent vooral verveine ruikt bij een van de laatste hoge passages van het lied en die gaan niet over het heengaan van de minnaar, maar over het feit dat de verlatene geen wraak wil omdat ze nog altijd van haar minnaar houdt. Ze vraagt of ze daarom zijn mededogen niet waard is:

Dite voi, se in tanto affano
non son degna di pietà.

In vertaling:

Zeg, of ik, in zulke ellende
niet uw mededogen waard ben.²⁰

De hoge noten vallen in het bijzonder op de woorden *affano* en *pietà*, wat ook door Couperus wordt aangegeven, want als Eline vlak voor haar dood de aria zingt, wordt dat als volgt beschreven:

‘Se in tanto affa...a...a...anno!’ murmelde zij, bijna weenend, op smartelijke cadenzen, en het zieleleed steeg, de klacht steeg, en zij gilte hooger, hooger met stijgende kreten: ‘Non son degna di pietà!’²¹

Het is evident dat het lied dan op Elines relatie met Otto van Erlevoort betrekking heeft. Zij heeft weliswaar zelf de verloving verbroken, maar toch was Otto de enige van wie ze echt heeft gehouden: ‘O Otto! stamelde zij [...] Jij was het alleen, mijn Otto, niet Vincent, niet St. Clare, alleen jij...jij...Otto.’²² Dat Vincent bij deze passages verveine ruikt, lijkt mij dan ook eerder te betekenen dat hij de tekst op Eline betreft en voorvoelt dat zij door liefdesverdriet verscheurd zal worden. Hij wordt zich niet zijn eigen noodlotsrol

bewust, maar het toekomstige ongeluk van Eline. Dat is op het moment dat hij over zijn synesthesie-ervaringen vertelt nog niet aan de orde: Eline heeft Otto's aanzoek dan nog niet geaccepteerd, laat staan dat zij de verloving verbroken heeft. Als Vincent haar ongeluk voorvoelt, is dat een blijk van bewustzijnsverruiming, waar het bij synesthesie volgens Dirikx om gaat.

In de tweede plaats besteedt Dirikx geen aandacht aan het feit dat Vincent nu juist verveine ruikt en niet een andere geur. De geur wordt gepresenteerd als laatste in een korte opsomming van andere geuren: opoponax, réséda en wierook.²³ Opoponax is een zwoele, oosters aandoende geur van (ook nu nog) dure parfums. Het is goed mogelijk dat Vincent deze geur noemt om impliciet te verwijzen naar zijn 'dagen van weelde' in Smyrna.²⁴ Tenslotte is in het decadentisme het vermelden van artificiële sensaties zoals synesthesie soms ook bedoeld *pour épater le bourgeois* en Vincent kan op deze manier aan het gezelschap dat zich om hem heen heeft verzameld, laten weten dat hij niet van de straat is. Réséda is een lichtere en zoete geur, die in de (decadentistische) literatuur vaak wordt geassocieerd met weemoed, een gemoedstoestand die in het leven van Vincent een grote rol speelt. Wierook wordt veelal gebrand in kerken, waar ook orgel wordt gespeeld, zodat een associatie voor de hand ligt.²⁵ Verveine tenslotte is een lichte, frisse, citroenachtige geur, niet de meest voor de hand liggende kandidaat om met het noodlot geassocieerd te worden.

In de klassieke oudheid was verveine gewijd aan Aphrodite/Venus en kreeg het vermogen toegeschreven vijanden te verzoenen. Ook nu nog wordt gedacht dat het een heilzame werking heeft: het zou nervositeit en slapeloosheid tegengaan. Deze eigenschappen maken dat de geur goed past bij een tekst die van liefde spreekt en in het bijzonder bij een passage waarin een verlaten vrouw zegt nog steeds van haar geliefde te houden. Bovendien kan de geur aangeven dat Vincent niet alleen Elines ongelukkige liefde voorvoelt, maar dat daar een gevoel van medeleven mee gepaard gaat of zelfs een soort behoefte om haar voor het ongeluk te behoeden. Die interpretatie vindt steun in de omstandigheid dat hij dat ook feitelijk probeert. Wanneer Eline in een van haar gesprekken met hem over fatalisme vraagt of hij gelooft dat haar huwelijk met Otto voorbeschikt is, antwoordt hij:

Beste meid, waarom zou je je eigenlijk vermoeien in die uitpluizingen. Je houdt van Eerlevoort, je bent gelukkig, stel je daar tevreden meê; het geluk is een kapel: als het om je heen fladdert, moet je het niet zoeken te grijpen om het anatomisch te ontleden, daar is het te broos en te etherisch toe, dan gaat het dood.²⁶

Meelevend gedrag is geenszins ongewoon voor een noodlotspersonage: dat vertoont vaak medelijden met zijn 'slachtoffer' of gaat 'zelfs trachten de loop der dingen te beïnvloeden'.²⁷

Algemeen
Handelsblad,
21 mei 1875.
Delpher.nl.

Couperus' kennis

Couperus, die al vroeg was ingewijd in de Franse literatuur zal hoogstwaarschijnlijk Baudelaire's gedicht *Correspondances* uit de bundel *Les fleurs du mal* gekend hebben, waarin een 'theorie' over synesthesie verwoord wordt.²⁸ Als stijlmiddel vinden we synesthesie dan ook al in zijn vóór *Eline Vere* verschenen dichtbundel *Orchideeën*, met in het eerste couplet van het gedicht *Fragment* de woorden:²⁹

Kunst? [...]
Wat melodie en glinstering en geur
In marmer, klank en mengeling van kleur!

Of hij een werk kende waarin een personage met synesthesie-ervaringen voorkomt, is niet zeker. Dat zou Huysmans' *A rebours* kunnen zijn, als Couperus dat toen al gelezen had.³⁰ Daarin is de synesthesie-ervaring echter kunstmatig opgewekt, en niet, zoals bij Vincent Vere van nature aanwezig.

Het is moeilijk uit te maken of Couperus op de hoogte was van de symbolische rol van verveine, maar de geur kende hij zeker; in kranten-advertenties uit zijn tijd wordt verveine als parfum en eau de toilette voor dames en heren aangeboden. Ook in verschillende kunstuitingen is verveine aan te treffen, bijvoorbeeld in Offenbach's opera *Orpheus in de onderwereld* (1858) en in Zola's roman *La Curée* (1872), het tweede deel van de door Couperus gelezen en bewonderde reeks *Les Rougon-Macquart*.³¹

In de negentiende eeuw bestond er al discussie (die nog steeds bestaat) over de ware aard van synesthesie. In het algemeen wordt aangenomen dat synesthesie is aangeboren en niet aangeleerd. Het is ook geen product van de verbeelding, wordt niet veroorzaakt door drugsgebruik of neurologisch dysfunctioneren, berust niet op vergelijking en is iets anders dan associatie. Toch worden die verschijnselen bij literaire toepassing vaak door elkaar gebruikt en ook Couperus doet dat. Als Vincent zegt dat klanken 'de gedachte aan een geur' opwekken, lijkt er sprake te zijn van associatie, en bij orgeltonen die 'net als wierook' zijn van vergelijking. Dat kan erop wijzen dat Couperus zich niet bewust was van de verschillen, maar het is ook mogelijk dat hij er bewust mee 'speelt' om Vincent te presenteren als iemand voor wie niet zozeer

Verveine.
marksandspencer.com.

de ware aard van synesthesie van belang is, maar meer de interessante indruk die hij ermee kan maken.

Hoe het ook zij, met zijn creatie van Vincent en diens synesthesie-ervaringen presenteert Couperus zich al in *Eline Vere* als de decadentistische schrijver die hij volgens Van Gemenen 'van zijn eerste tot zijn laatste werk' was.³² En een kundig schrijver, want door een personage te scheppen bij wie synesthesie-ervaringen een natuurlijk fenomeen zijn, weeft hij dit stijlkenmerk op ongeforceerde wijze in zijn verhaal. ■

Noten

1. Zie: S. Baron Cohen and J.E. Harrison (eds.), *Synaesthesia. Classic and Contemporary Readings*. Oxford UK, Cambridge Massachusetts USA, 1997.
2. F. Galton, *Inquiries into Human Faculty and its Development*. London, Dent, 1883.
3. L. Dirikx, *Louis Couperus en het decadentisme. Een thematologische confrontatie*. Gent, 1993, p.414 en p.415.
4. Idem, p.406.
5. L. Dirikx, 'Waarom ruikt Vincent Vere verveine?' In: *Dietsche Warande en Belfort* 128, 2 (1983), p.153-154.
6. L. Dirikx, *Louis Couperus en het décadentisme*, p.57.
7. L. Dirikx, 'Waarom ruikt Vincent Vere verveine?', p.154.
8. L. Couperus, *Eline Vere, Volledige Werken Louis Couperus*, deel 3, p.182.
9. Idem, p.560.
10. Idem, p.181.
11. idem, p.279.
12. Idem, p.182.
13. Idem, p.117-118.
14. Idem, p.59-60.
15. Idem, p.279.
16. Idem, p.121.
17. Dat oordeel is ook te vinden in L. Dirikx, *Louis Couperus en het decadentisme*.
18. Zie: Piet Kralt, 'Louis Couperus en de decadente verfijning.' In: *Arabesken* 20, nr.40 (2012), p.4-16.
19. M. Klein en H. Ruijs, *Over Eline Vere van Louis Couperus*, Amsterdam, 1981, p.65 en 89-90.
20. Idem.
21. L. Couperus, *Eline Vere*, p.561.
22. Idem, p.563.
23. Opoponax en verveine komen ook voor in het hoofdstuk over geur in Huysmans' *A rebours*.
24. L. Couperus, *Eline Vere*, p.114.
25. De combinatie is bijvoorbeeld ook te vinden in het tweede couplet van *Santa Chiara* uit de bundel *Orchideeën* (*Volledige Werken*, deel 2, p.25), waarin klank, kleur en geur gecombineerd zijn: 'Waar 't gouden orgelklaarten zich aan paar', Omhoog bij wierook-, rozen-, leliegeuren'.
26. Idem, p.267.
27. L. Dirikx, *Louis Couperus en het decadentisme*, p.88.
28. In de semi-autobiografische roman *Metamorfoze* schrijft Couperus dat onder meer Gautier werd gelezen en die heeft in 1868 een uitgebreide en lovende 'notice' geschreven bij de derde druk van Baudelaires bundel: Ch. Baudelaire, *Les fleurs du mal. Précédées d' une notice par Théophile Gautier*. Calman-Lévy, Paris (1868). Daarin bespreekt hij ook het begrip *Correspondance* en het belang dat geur voor Baudelaire had.
29. L. Couperus, *Orchideeën*, p. 183.
30. J.K. Huysmans, *A rebours*, z.p., 1884. Vertaald door en met een nawoord van J. Siebelink, *Tegen de keer*. Amsterdam, 2011. Kralt stelt in *Louis Couperus en de decadente verfijning* dat Couperus in ieder geval van *A rebours* gehoord zal hebben, al is niet zeker of hij het gelezen heeft. Dat lijkt mij niet onmogelijk; in de

eerste plaats omdat het programma van een tableau vivant uit 1886 het onderdeel *Salomé devant Hérode* vermeldt, met Couperus in de rol van Herodes, een scène van een schilderij van Gustave Moreau, dat grote bekendheid kreeg door een beschrijving in het boek van Huysmans. In de tweede plaats komt in de roman van Huysmans een Amerikaanse voor met de opmerkelijke naam *Urania*, een naam die we ook aantreffen in Couperus' roman *Langs lijnen van geleidelijkheid*. Wel is mogelijk dat Couperus *A rebours* na *Eline Vere* heeft gelezen.

31. In Offenbachs opera wordt over de Olympus gezegd dat men er een lieflijke geur van myrte en verveine ruikt. In *La Cuirée* (hoofdstuk VI) is verveine een van de bloemennamen die de dames op een bal dragen.
32. Rémon van Gemeren, *Couperus. Een leven*. Amsterdam, 2016, p.95.

Verveine.
revelessence.com.

EEN AVOND OVER *MADAME BOVARY*, *ANNA KARENINA* EN *ELINE VERE*

Negentiende-eeuwse geuren

Naar aanleiding van een promotie-onderzoek vond onlangs een avond plaats die in het teken stond van geuren in literatuur van de negentiende eeuw. Literatuurwetenschapper Sander Bink en video artist May-Britt Boekel gingen op zoek naar de geuren in *Madame Bovary*, *Anna Karenina* en *Eline Vere*.

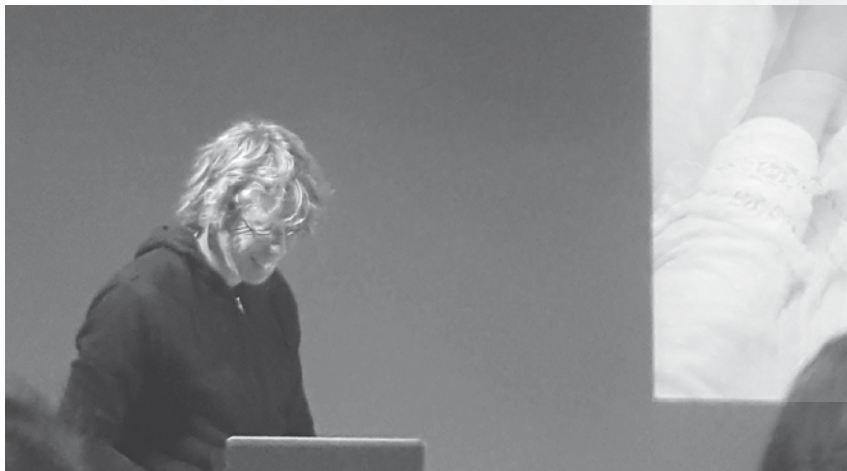
Door Sander Bink en May-Britt Boekel

Aan de Vrije Universiteit doet kunsthistorica Caro Verbeek promotieonderzoek naar geur, het ondergeschoven zintuigelijke kindje van de kunstgeschiedenis: 'Her aim is to (re)construct a more sensory history of art by collecting and (re) creating historical scents and tactile impressions.'¹ Een meer Dionysische benadering van de kunsten, om het Couperiaans te stellen. In deze context organiseert zij bij het Amsterdamse kunstencentrum Mediamatic aan het thema gewijde avonden onder de noemer Odorama.²

Vanwege vermeende kennis van het fin de siècle was Sander Bink gevraagd om op de happening van 19 oktober jongstleden, die onder de noemer 'Perfumed words' aan de letteren gewijd was, iets zinnigs te melden over geur en literatuur rond 1900. 'Il faut être

*Videostill
May-Britt Boekel.*

Sander Bink.

absolument moderne' en daarom werd de video artist May-Britt Boekel gevraagd om een verbeelding hiervan te scheppen.³

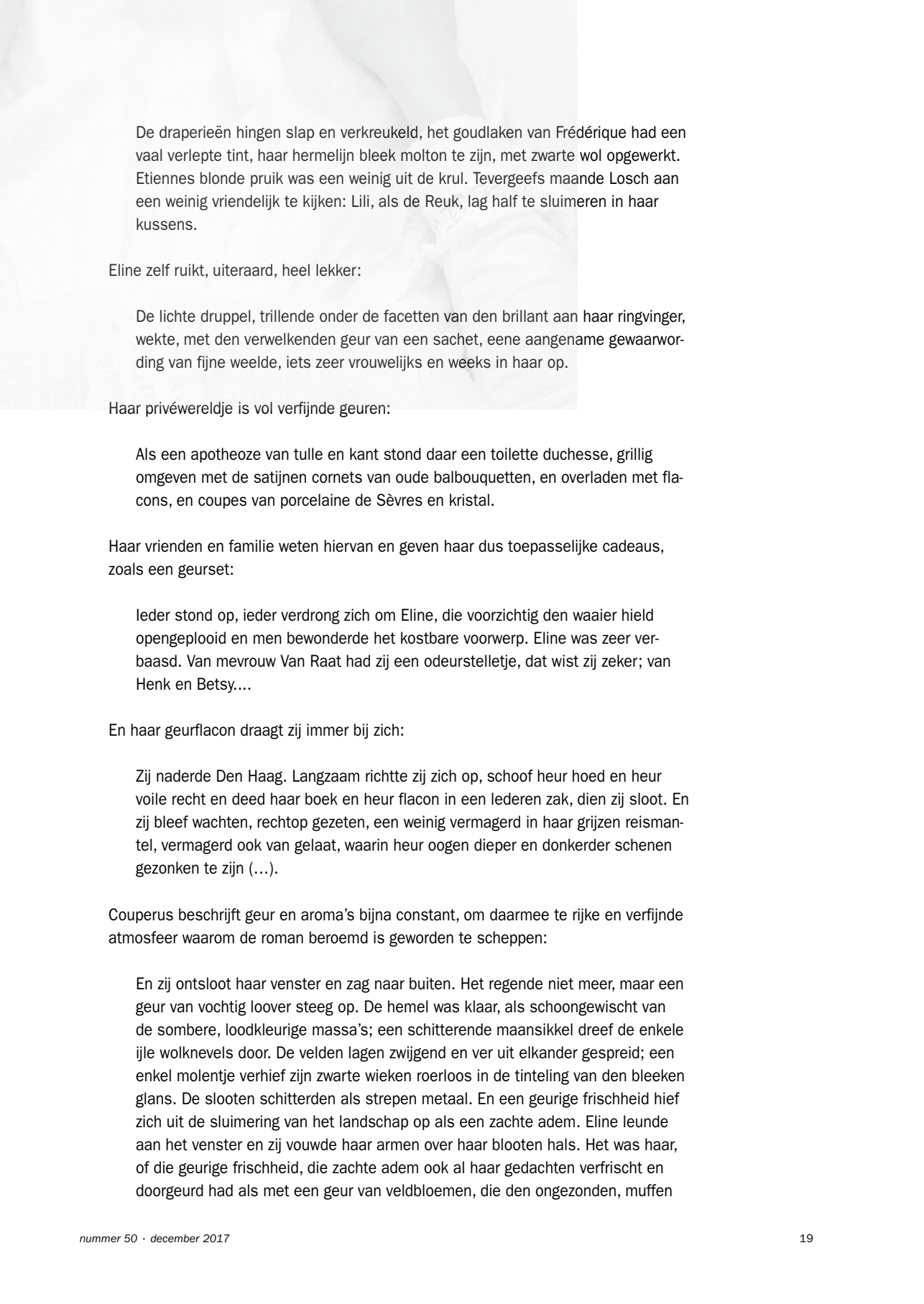
Aangezien de literatuur in deze periode zoals u weet overspoeld wordt door overgevoelige dandy's en hypergevoelige nerveuze vrouwen, leek ons dit gemakkelijk. Dat bleek echter niet helemaal zo te zijn, ondervonden wij tijdens onze queeste naar, om *The Cramps* te parafaseren, *smell of 19th century female*. We waren namelijk, aangezien het een Engelstalige lezing voor een internationaal publiek betrof, gaan speuren in de klasieke gevoeligevrouwenromans *Madame Bovary* (1856), *Anna Karenina* (1877) en *Eline Vere* (1889), de internationaal enige bekende Nederlandse roman in dit genre.

Al snel bleek dat Couperus gemakkelijk won van zijn twee voorbeelden. In geen van de drie romans waren zoveel verwijzingen naar geur te vinden als in *Eline Vere*. Anna Karenina heeft zelfs geen enkele persoonlijke geursensatie en bij Flaubert wordt geur vooral ingezet als omgevingselement. Maar bij Couperus is de geur, en daarmee zintuiglijkheid, constant aanwezig.

Dat is leuk, alleen al omdat het nog nooit onderzocht is en omdat dat gezien kan worden als een van de onopgemerkte literaire tools die Couperus gebruikte om zijn Eline neer te zetten als de open zenuw die zij, meer dan haar voorgangsters dus, is. De film die May-Britt maakte moest de sensorische waarneming van deze dames verbeelden, maar is door de combinatie met de tekst feitelijk een verbeelding geworden van het sensorische perspectief van Eline Vere.

Hopelijk publiceren wij later nog uitvoerig onze bevindingen, maar voor nu volstaan we met het aanhalen van enkele van de meest typerende passages uit *Eline Vere*, waarmee Couperus zijn *kaleidoscope of colour and perfume* creëerde. We citeren hier het slot van de lezing, vertaald in het Nederlands:

Maar de meest sensitieve van al deze vrouwen is eigenlijk de Nederlandse Eline Vere uit Couperus' gelijknamige roman. Kunst imiteert leven noch literatuur en May-Britts werk is uiteraard te interpreteren zoals je wenst, maar als een van de zintuigelijke waarnemingen van de hier besproken fictieve vrouwen verbeeld wordt dan moeten het wel die van Eline Vere zijn. Couperus' klassieker is eigenlijk een heel geurig boek. In de tableaux vivants uit de eerste scènes wordt het zintuig geur nadrukkelijk gepresenteerd:

De draperieën hingen slap en verkreukeld, het goudlaken van Frédérique had een vaal verlepte tint, haar hermelijn bleek molton te zijn, met zwarte wol opgewerkt. Etiennes blonde pruik was een weinig uit de krul. Tevergeefs maande Losch aan een weinig vriendelijk te kijken: Lili, als de Reuk, lag half te sluimeren in haar kussens.

Eline zelf ruikt, uiteraard, heel lekker:

De lichte druppel, trillende onder de facetten van den brillant aan haar ringvinger, wekte, met den verwelkenden geur van een sachet, eene aangename gewaarwording van fijne weelde, iets zeer vrouwelijks en weeks in haar op.

Haar privéwereldje is vol verfijnde geuren:

Als een apotheoze van tulle en kant stond daar een toilette duchesse, grillig omgeven met de satijnen cornets van oude balbouquetten, en overladen met flacons, en coupes van porcelaine de Sèvres en kristal.

Haar vrienden en familie weten hiervan en geven haar dus toepasselijke cadeaus, zoals een geurset:

Ieder stond op, ieder verdrong zich om Eline, die voorzichtig den waaier hield opengeplooid en men bewonderde het kostbare voorwerp. Eline was zeer verbaasd. Van mevrouw Van Raat had zij een odeurstelletje, dat wist zij zeker; van Henk en Betsy....

En haar geurflacon draagt zij immer bij zich:

Zij naderde Den Haag. Langzaam richtte zij zich op, schoof heur hoed en heur voile recht en deed haar boek en heur flacon in een lederen zak, dien zij sloot. En zij bleef wachten, rechtop gezeten, een weinig vermagerd in haar grijzen reismandel, vermagerd ook van gelaat, waarin heur oogden dieper en donkerder schenen gezonken te zijn (...).

Couperus beschrijft geur en aroma's bijna constant, om daarmee te rijke en verfijnde atmosfeer waarom de roman beroemd is geworden te scheppen:

En zij ontsloot haar venster en zag naar buiten. Het regende niet meer, maar een geur van vochtig loover steeg op. De hemel was klaar, als schoongewischt van de sombere, loodkleurige massa's; een schitterende maansikkel dreef de enkele ijle wolknevels door. De velden lagen zwijgend en ver uit elkander gespreid; een enkel molentje verhief zijn zwarte wieken roerloos in de tinteling van den bleeken glans. De slooten schitterden als strepen metaal. En een geurige frischheid hief zich uit de sluimering van het landschap op als een zachte adem. Eline leunde aan het venster en zij vouwde haar armen over haar blooten hals. Het was haar, of die geurige frischheid, die zachte adem ook al haar gedachten verfrischt en doorgeurd had als met een geur van veldbloemen, die den ongezonnen, muffen

reuk van haar vroegere denkbeelden, als een ontzenuwend parfum van musc en opoponax, verdreven had. Zij gevoelde zich zoo innig jong, zooals zij vroeger nooit geweest was, en o - dat wist zij nu zeker - nooit had zij lief gehad als zij thans deed, nooit, nooit!

Tenslotte, en hier raken we weer aan Caro's introductie, is er Elines neef Vincent, een dandy met synesthetische eigenschappen die uitvoerige theorieën heeft over kunst en geur en in het bijzonder over muziek:

Heb je ook niet, dat sommige tonen de gedachte aan een geur bij je opwekken, bij voorbeeld opoponax of réséda? Orgeltonen zijn net als wierook. Als je die scene van Beethoven zingt: Ah, Perfido! dan ruik ik altijd verveine, vooral bij een der laatste, hooge passages. Als je het eens later zingt, zal ik je zeggen wanneer. Ange schaterde.

- Maar, meneer Vere, hoe heerlijk zoo geparfumeerd te zijn!

Als ze samen muziek maken verliezen ze zich in een verfijnde en prettig ruikende wereld:

Des ochtends zette Eline zich bij hem en las hem voor, of zong met halve stem bij haar piano, nu een fraze, dan een roulade, en Vincent luisterde droomend toe, verloren in een vreemd vizioen vol zonderlinge geuren en vale tinten, die zich met krullende arabesken dooreen woelden als een caleidoscoop van coloriet en parfum.

'Een caleidoscoop van coloriet en parfum', dat was wat Couperus probeerde te beschrijven, een duizelingwekkende fin de siècle-wereld. En geur en zintuiglijkheid waren enkele van zijn gereedschappen om dit te bereiken.

Noten

1. Geciteerd naar www.caroverbeek.nl.
2. www.mediamatic.net.
3. Zie over haar werk: showyourdarlings.com.

Videostill
May-Britt Boekel.

Verbonden in gloedvolle geheimen

In heel wat feuilletons gaf Couperus blijk van een scherpe kritiek op beeldende kunst. Het feit dat hij verscheidene schilderijen bezat van Theo Goedvriend, is daarom een compliment voor de gevoelige schilder en tekenaar. Couperus kende bovendien Goedvriend persoonlijk, en nog wel meer leden van deze familie uit De Steeg.

Door Rémon van Gemeren

Voor een biografie gaat er wel eens een deur open waarvan hij nooit het vaagste vermoeden had en waarover hij ook nooit te weten zou zijn gekomen als hij geen boek had geschreven. Een wel zeer fraaie en verrassende deur die voor mij geopend werd, was die van het landhuis Het Bocheler op landgoed De Boggelaar in Warnsveld. Hier woont Werner Jan de Wilde. Het huis is een in 1995 voltooide replica van het oorspronkelijke, een steenworp verderop gesitueerde landhuis, dat in 1879 is afgebroken (van de stenen werd bijna op dezelfde plek een boerderij gebouwd, die er nog steeds staat). De vader en grootvader van De Wilde waren rentmeester van het landgoed, dat eigendom was van de familie Van Westerholt tot Hackfort. In 1981, toen de laatste freule was overleden, gingen het eigendom en het beheer na meer dan 375 jaar van de adellijke familie over naar Natuurmonumenten. In 1972, net vóór de dood van mr. Adriaan Jan Alexander baron van Westerholt, hadden De Wilde en zijn ouders het landgoed al gekocht met daarop de houten koepel van deze laatste baron. Het Bocheler hangt vol schilderijen en tekeningen en herbergt de grootste verzameling werken, vijfenzeventig in totaal, van Theo Goedvriend (1879-1969). De Wilde verkocht ooit als makelaar een boerderij in de omgeving waarin een galerie gevestigd was. De schilderijen in het pand werden geveild. De Wilde had belangstelling voor drie doeken van Goedvriend en ging naar de veiling. Dat was het begin van zijn collectie schilderijen en tekeningen. Zo bezit hij *De Ussel bij De Steeg*, wat ook bijzonder is omdat van veel werken geen titel bekend is.

Een dromerige jongen

Couperus bezat verschillende doeken van Goedvriend. De twee kenden elkaar, maar het is onduidelijk hoeveel contact ze met elkaar hadden. De enige biografische publicatie over Goedvriend, het boekje *De schilder Theo Goedvriend* van kunstcriticus Johan Wesselink, geschreven ter gelegenheid van zijn vijfenzeventigste verjaardag in 1954, biedt weinig houvast. Theodorus Franciscus Goedvriend werd geboren in hotel De Engel in De Steeg, dat eigendom was van zijn ouders Christiaan Goedvriend (1949-1923) en de Duitse Emilie Büttner (1847-1908). Zij kregen geen greep op de dromerige, avontuurlijke jongen, die op zijn veertiende door Theophile de Bock als kunstenaar was ontdekt en die het liefst in de bossen dwaalde en tekende, en stuurden hem naar kostscholen in Wijhe en Velp. Ondanks het strenge toezicht spijbelde hij soms om tekeningen te maken, die hij verstopte in konijnenholten. Op zijn zeventiende, ondanks verzet van zijn ouders vastberaden om zich aan het kunstenaarschap te wijden, trok hij naar Laren, waar indertijd veel schilders waren neergedaald. Daar werd Antoon Derkinderen, de latere directeur van de Rijksacademie, zijn eerste leermeester.

Zijn ouders probeerden hem alsnog in het gareel te krijgen door hem naar de kunstnijverheidsschool in Amsterdam te sturen, maar daar werd Theo, geremd in zijn verlangen om vrij te werken, behoorlijk ziek. Zijn volgende leermeester, Theo van Hoytema, in Hilversum, beantwoordde met zijn decoratieve, gestileerde kunst niet aan het spontane en sentimentele schilder talent van Theo. Op advies van de schilder Willem van Konijnenberg verhuisde Theo naar Den Haag, dat mede dankzij Pulchri Studio en de Haagse Kunstkring een invloedrijk kunstenaarscentrum was. Het is niet ondenkbaar dat hij in deze periode – rond 1898 – Couperus heeft ontmoet. Ook in de hofstad hield hij het niet lang vol. Op zijn negentiende kreeg hij opnieuw, en nu ernstiger dan voorheen, een conflict met zijn ouders, waarna hij met een vriend een zwerftocht maakte door Duitsland, Zwitserland en Italië, om te eindigen in Rome. Het zeer weinige geld dat ze hadden, verdienden ze met musiceren en tekenen. In Rome genoot hij de bescherming van Pier Pander. Het lijkt erop dat hij daar in 1903, toen Couperus in Rome met Pander omging, allang weg was. Theo kreeg tyfus en ving de terugreis aan, via Frankrijk, waar hij, straatarm, in Parijs bleef hangen. Het tekenen en de musea genazen hem niet, en ziek keerde hij terug naar De Steeg.

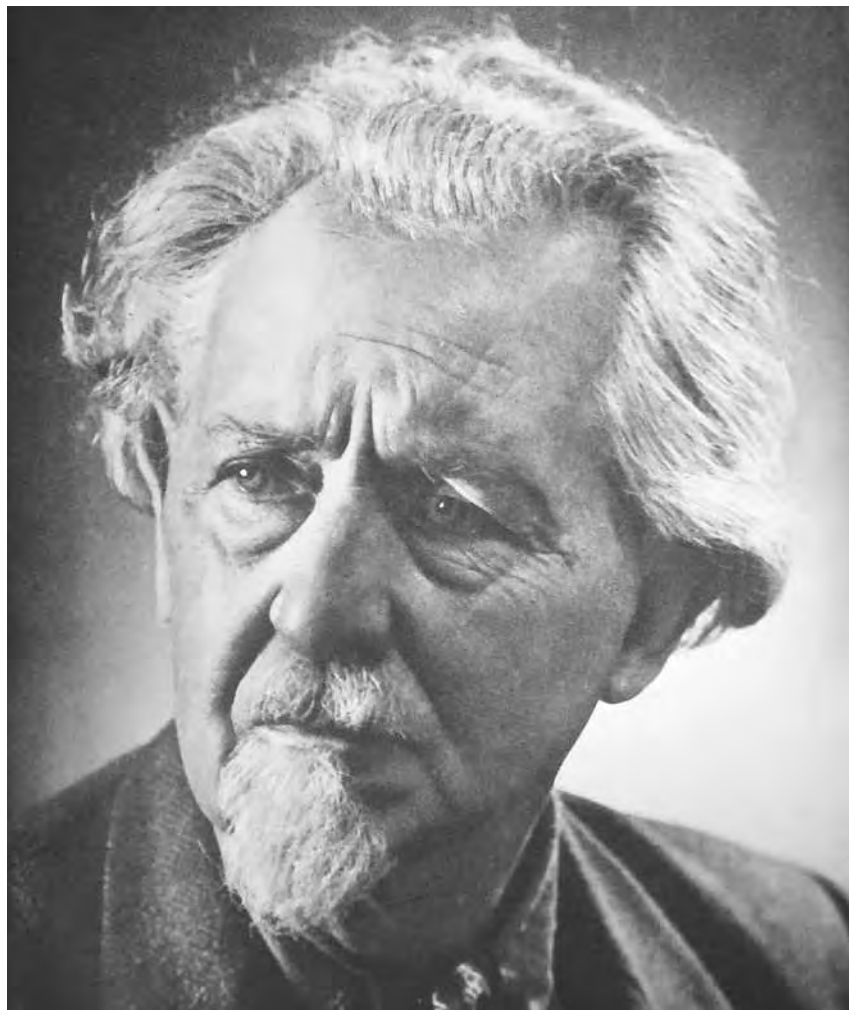
Romantische geheimzinnigheid

Zijn winst lag niet alleen in zijn herstel, maar ook in de lang uitgebleven erkenning van zijn ouders dat hij een vrij en onafhankelijk kunstenaar was. En allicht ook in zijn twee jaar jongere dorpsgenote Thetasiëna van Zadelhoff, met wie hij op 30 maart 1904 trouwde. Zij bleek een toegewijde vrouw, die zijn rusteloosheid goed aanvoelde en daarmee rekening hield. Het paar ging wonen in Renkum, waar De Bock, die er van 1885 tot 1902 was gevestigd, een kunstenaarsvereniging had opgericht. Het milieu benauwde Theo echter, en ze vertrokken naar München, toentertijd een mondain, internationaal centrum voor kunstenaars. Hij schaaftde, vooral in de pinacotheken, aan zijn techniek, maar verkocht geen werk en moest tot zijn verdriet terugkeren naar De Engel. Vervolgens probeerde hij zijn geluk andermaal in Italië, in Florence, waar hij oude meesters bestudeerde.

In 1908, bijna dertig jaar oud, kreeg hij eindelijk enige bekendheid. Op de vierjaarlijkse tentoonstelling voor jonge schilders in Arnhem viel zijn schilderij met paddenstoelen onder de aandacht, wellicht om zijn eigenzinnige stijl, die nergens goed viel onder te brengen. Zijn werk had iets van zowel het naturalisme als het impressionisme, maar bevatte meer nog de techniek van oudere meesters en de romantische geheimzinnigheid van de bossen van zijn geboortestreek, die meestal zijn onderwerp waren (zijn paddenstoelen werden een handelsmerk). Wesselink dichtte zijn werk in *Schilders van de Veluwezoom* (1942) zelfs de 'Rembrandtieke gloed' toe. Heel verwonderlijk is dat niet, want Theo had een hevige bewondering voor Rembrandt, Vermeer en Courbet, en hun diepe kleuren hadden veel invloed op zijn eigen ontwikkeling. Wesselink noemt Theo in zijn biografische schets vooral een romantische schilder. 'Niet het oppervlakkige zocht hij, noch de nabootsing der natuur, doch haar diepere zin en schoonheid. Een geest als die van Theo Goedvriend kon niet meegaan met de impressionisten. Niet aan de oppervlakte, niet in het mouvement, doch in de diepte en de rust vond hij de inspirerende motieven, die hij overpeinzen kon, waarover hij dromen en denken kon.' (p.17)

Bosgeheimen

Theo toog opnieuw naar Den Haag, en ditmaal kreeg hij daar de wind in de rug. Net als zijn kunstvrienden David Bautz en Willem van den Berg werd hij op uitnodiging lid van Pulchri Studio. De vader van Willem, de schilder Andries van den Berg, ondersteunde hem in zijn artistieke ontwikkeling. Theo kreeg tentoonstellingen in Den Haag, Rotterdam

Theo Goedvriend,
circa 1954.
Foto: J.L. Drent.

en Amsterdam en kon het zich veroorloven met zijn vrouw een half jaar in Barbizon door te brengen, waar hij net als in de Veluwezoom de romantiek van de bossen ervoer en vastlegde. Daarna vond hij een woning in de Leuvensestraat in Scheveningen, die hij kon bekostigen nu zijn werk volop door verzamelaars gekocht werd. Dan schrijft Wesselink: 'Louis Couperus bewonderde zijn "bosgeheimen" en schreef over zijn werk. Couperus bezat ook enige schilderijen van hem.' (p.17) Vermoedelijk duiden de 'bosgeheimen' niet op een bepaald werk, maar op het thema van veel schilderijen (en tekeningen) van Theo. Couperus heeft nooit over hem geschreven.

In Scheveningen kon Theo evenmin langdurig tot rust komen. Hij reisde naar Sicilië, waaraan hij zijn hart verloor. Gedurende twintig jaar keerde hij jaarlijks vanuit de zwaar-moedige Haagse herfst terug naar de sfeervolle winter van het eiland terug om vervuld te raken van het bergachtige landschap, de antieke ruïnes en het serene licht van de zee. Hij werkte er veel en verkocht er werk aan toeristen uit allerlei landen. Op aanraden van een neef trok hij in 1934 nog verder zuidwaarts, naar Transvaal, Zuid-Afrika. Daar beleef-

de hij een ongekennde artistieke en financiële bloei. Tijdens eenzame tochten door het Paul Krügerpark bestudeerde hij de wilde dieren en landschappen. Zijn vredige rust in de zogenoemde Kafferdorpen, te midden van mimosa's en de bewoners daar, werd verstoord door het aanbod om kunstgeschiedenis te doceren op de universiteit in het nabijgelegen Pretoria. Hij zal de studenten meer geleerd hebben over 'levende' kunst dan over 'dode' kunst. Na vier jaar reisde hij terug naar Nederland, waar men zijn zestigste verjaardag met een tentoonstelling wilde gedenken. Maar in zijn geliefde Italië, in Ascona, bleef hij steken, met als gevolg dat hij de hommage niet bijwoonde. Het daaropvolgende jaar was hij terug in Zuid-Afrika, waar zijn geluk en succes zich voortzetten.

Ontberingen in Nederlands-Indië

Nieuwe avonturierszin lokte hem, ondanks de uitgebroken oorlog, naar het schijnbaar veilige Nederlands-Indië. In het hooggelegen Lembang streek hij neer. Tentoonstellingen, twee in Bandung en één in Batavia, brachten hem ook in de Oost artistieke voorspoed. Zijn wens om naar Bali te gaan, in december 1941, klapte uiteen toen Nederland die maand in oorlog raakte met Japan. Theo begon, gescheiden van zijn vrouw, aan een bittere gang van kamp naar kamp, in hete, overvolle, geblindeerde treinen, van Bandung naar Tjimahi, Magelang, Ambarawa en ten slotte Semarang. Hoop putte hij uit het musiceren en vooral het tekenen. Meer dan drieduizend tekeningen voedden zijn geest in de Indische ellende. Zijn tekendrift was ook hier zo groot dat hij bedrukte bladzijden van boeken uitscheurde om erop te tekenen. Toen in augustus 1945 de bevrijding kwam, zwierf hij, vermagerd en verwilderd, lange tijd rond over Java, waar het vanwege nationalistische opstanden nergens veilig bleek. Hij belandde, uitgeput en vereenzaamd, bij vrienden, en raakte daar verzeild in een vuurgevecht, dat hij als door een wonder overleefde – de inheemse strijders hadden eerbied voor een weerloze man. Op oudejaarsdag van 1945

De IJssel bij
De Steeg,
rond 1906.

vond hij zijn vrouw terug in Buitenzorg. Samen voeren ze naar Nederland, maar de fysieke ontberingen van de voorbije jaren, veroorzaakt door angst, honger en treurnis, eisten in 1947 het leven van zijn vrouw. Nieuw geluk vond hij bij Eva Wilhelmina Wagenaar-Rethans, een vriendin van zijn vrouw en weduwe van componist Arnold Wagenaar. Verlost uit zijn eenzaamheid werkte hij hard in de jaren na de oorlog. Eva overleed in 1961. Theo sleet zijn laatste jaren in een psychiatrische inrichting in Warnsveld, volkomen in de war – het is onbekend waardoor. De Wilde heeft hem in die tijd geregeld zien lopen, niet wetend dat hij later het werk van deze verwarde man zou gaan verzamelen. Theo stierf in 1969.

De familie Goedvriend

Couperus was een bekende van de familie Goedvriend. Hij moet vader Christiaan veel gezien hebben, hoewel de eigenaar van hotel De Engel overleed op 18 april 1923, toen Couperus en Elisabeth daar pas drie weken verbleven, in afwachting van de oplevering van 't Sunneke. De moeder van Theo zal hij nooit ontmoet hebben, aangezien zij al in 1908 overleed. Vermoedelijk waren er twee zussen, maar over hen is vrijwel niets bekend. Waarschijnlijk kende Couperus de twee jongere broers van Theo, of in elk geval een van hen, Christiaan Albertus (1880-1963) of Derk Wilhelm (1881-1939), want in een brief van 12 oktober 1922 aan Salomon van Oss schrijft hij, op zoek naar een huis in De Steeg: 'Bouwen is misschien précair. Wij zouden misschien een villa kunnen kopen, van Goedvriend, broër van den schilder. Dit is een goed pand, vóór den oorlog gebouwd. En mocht je mijn propriétaire willen zijn, dan is dit huis werkelijk geen kwade geld belegging.' Het werd toch bouwen, zonder Van Oss als huisbaas, en we zullen wel nooit weten welke villa Couperus aanvankelijk had willen bewonen.

Couperus schreef in een boek van hem een opdracht aan Theo: 'Aan den schilder van het gloeiende bosgeheim'. Om welk boek het ging, is onduidelijk. Nog interessanter zou de datum van de signatuur zijn. Maar dan nog bleef het onhelder wanneer de twee hebben kennisgemaakt. Laat in de negentiende eeuw, in Den Haag? Wellicht is die kans klein omdat Theo toen nog onbekend was. Dan eerder in de jaren dat hij in deze stad succes oogstte, net als Couperus deed na zijn terugkeer in zijn geboortestad. In de jaren 1915-1923 hebben ze elkaar mogelijk meer dan eens getroffen. Of zouden ze elkaar in de winter van 1912 op Sicilië hebben ontmoet? Of pas in het laatste jaar van Couperus, toen hij De Steeg bezocht en er later woonde? Het is voer voor fantasieën.

Allicht voelde Couperus van de familie Goedvriend de meeste affiniteit met Theo, net als hij een rusteloze romanticus, een zuidelijke avonturier en een sensitief, weemoedig, introvert mens, voor wie de kunst boven alles ging, of misschien accurater gezegd: de schoonheid die in kunst gecreëerd wordt. De woorden 'het gloeiende bosgeheim' geven al veel van hun verwantschap prijs: ze duiden zowel op de warme menselijkheid als op het ondoorgrondelijke van de mens en de wereld, die in het werk van Couperus even elementair waren als in dat van de natuurschilder. De volle schoonheid en tegelijkertijd de stille contemplatie die Theo in zijn werk tot uitdrukking wilde brengen, bleken voor zijn gevoel erg gebaat bij grijs – geen saai, somber grijs, maar grijs waarin de gloed van kleuren voelbaar is en daardoor warm en levendig overkomt. Zelfs uit zijn vele houtskooltekeningen spreekt een innige verbondenheid tussen mens en natuur. Het moet deze warme emotie in het werk van Theo zijn geweest die Couperus ertoe bracht verscheidene doeken van zijn hand aan te schaffen en op te hangen. Het blijft een raadsel welke werken het waren, hoe en wanneer Couperus ze aankocht en wat ermee gebeurd is, maar het verhaal verrijkt onze indruk van zijn innerlijke en uiterlijke wereld, een indruk die in dit geval nog wel de meeste contouren krijgt in een stil landhuis in de Achterhoek. ♣

Resultaten enquête

Uit deze enquête, met 85 respondenten, kwamen overduidelijk een eerste tweede en derde plaats: 25 mensen zetten De boeken der kleine zielen op nummer 1, 21 mensen zetten Van oude mensen, de dingen, die voorbij gaan... op nummer 2 en 13 mensen zetten De stille kracht op nummer 3. Op De boeken der kleine zielen werd in totaal (1, 2 of 3) 45 keer gestemd, op Van oude mensen 42 keer en op De stille kracht 35 keer. In het onderstaande schema heb ik alle boeken waar op gestemd is, opgenomen. Een eerste stem leverde drie punten op, een tweede stem twee punten en een derde stem één punt.

Titel	Punten	Plaats
<i>De boeken der kleine zielen</i>	106	1,2,3
<i>Van oude mensen, de dingen, die voorbij gaan...</i>	85	1,2,3
<i>De stille kracht</i>	68	1,2,3
<i>Eline Vere</i>	43	1,2,3
<i>De berg van licht</i>	32	1,2,3
<i>De komedianten</i>	23	1,2,3
<i>Iskander</i>	23	1,2,3
<i>Langs lijnen van geleidelijkheid</i>	15	1,2,3
<i>Psyche</i>	14	1,2,3
<i>Noodlot</i>	11	1,2,3
<i>Extaze</i>	8	1,2,3
<i>God en goden</i>	6	1
<i>Antiek toerisme</i>	6	1,2,3
<i>De ongelukkige</i>	6	1,3
<i>Korte Arabesken</i>	6	2,3
<i>Schimmen van schoonheid</i>	4	1,2
<i>Van en over mijzelf en anderen</i>	4	1,3
<i>Fidessa</i>	4	2
<i>Met Louis Couperus in Afrika</i>	3	1
<i>Het snoer der ontferming</i>	3	1
<i>Legenden van de blauwe kust</i> (bundel Elsevier 1951)	3	1
<i>De zwaluwen neergestreken</i>	3	1
<i>Xerxes</i>	3	2,3
<i>Aan den weg der vreugde</i>	3	3
<i>Het zwevende schaakbord</i>	2	2
<i>Reis-impressies</i>	2	2
<i>Metamorfoze</i>	2	3
<i>Een lent van vaerzen</i>	1	3
<i>Nippon</i>	1	3
<i>Zoo ik iets ben...</i> (boekenweekgeschenk 1974)	1	3

Alsof ik de personages gekend heb

Door Hester Meuleman

Naar aanleiding van dit vijftigste nummer leek het de redactie interessant een enquête onder onze lezers uit te zetten met de vragen welke werken van Louis Couperus zij in hun top drie zouden zetten en of zij hun eerste keuze zouden willen toelichten. Hiernaast ziet u de uitslag en hieronder enkele citaten uit de toelichtingen.

Warme woorden

U waardeert in het werk van Couperus de stijl, de sfeerimpressies en vooral zijn bewonderenswaardige vermogen personages psychologisch uit te diepen en geloofwaardig te maken. Ook kleven er voor sommigen van u bepalende jeugdherinneringen aan zijn werk. Uw reacties waren enthousiast en vol loftuitingen, soms ontroerend of ronduit geestig. Behalve zelfinzicht of moed leverde het werk van Couperus u personages op die zo dichtbij kwamen dat het leek alsof u ze echt had gekend. De kracht van literatuur werd hierdoor maar weer eens sterk geïllustreerd. Hieronder volgt een selectie van uw toelichtingen op het boek van uw eerste keuze, ingedeeld per titel.

De boeken der kleine zielen

'Ik lees het zeker eens per twee jaar opnieuw en kan het eigenlijk niet wegleggen.'
(*Willem Ouwehand*)

'[Het boek] getuigt van diep diep menselijke inzichten, het groeiend inzicht (althans bij Constance) dat mildheid en vergevingsgezindheid jegens de ander uiteindelijk de voorkeur dienen te genieten. Ook het kwijtraken van de ander, het wegdrijven van de verschillende families ('als eilanden'), de broers en zussen, die vanwege hun moeder ooit zo hecht waren of dat veinsden, het wordt allemaal dusdanig neergezet, dat het angstig actueel is. Ieder volwassen mens die meent zichzelf weer eens onder de loep te moeten nemen, zou het boek moeten lezen, om te concluderen dat alle tips en aanwijzingen, die hij in het leven meent nodig te hebben, hierin volop aanwezig zijn, en de gang naar een therapeut of anderszins dus prima achterwege kan blijven.'
(*Ernst van de Water*)

'*De boeken der kleine zielen* doet in vele opzichten recht aan het talent van Louis Couperus; hij ontpopt zich in deze roman als een romancier met een groot inzicht in menselijke mogelijkheden. Het is een boek waarin misère een rol speelt, maar ondanks dat ademt de geschiedenis positiviteit. Wat ik ook sterk vind aan de roman, is dat deze een gedifferentieerd beeld geeft van heersende inzichten op medisch, religieus, politiek en filosofisch gebied aan het begin van de twintigste eeuw. Maar.... mijn keus voor *De boeken der kleine zielen* wordt eigenlijk toch het meest bepaald door de emotie die het bij me oproept: ik heb het boek zeer vaak gelezen, ontdek er steeds weer nieuwe dingen in en blijf begaan met de personages. Het is en blijft een schitterend boek!'
(*Karin Peterson*)

Omslagen van de gekozen boeken. veiling.catawiki.nl (Berg van licht), marktplatz.net (Extaze), boekwinkeltjes.nl (Ongelukkige), anno1890.files.wordpress.com/ (Clemens Boon (God en Goden) en kb.nl (Van oude mensen).

‘Dit is zo’n rijk boek. Steeds ontmoet ik mensen die me doen denken aan de levensechte personen uit [het boek]. En lezend kom ik regelmatig mezelf tegen. Aan het einde van iedere maand verzucht ik als Adolphine dat geld *le moindre de mes soucis* is. Ik haast me iedere dag als Van Saetzema naar mijn secretarie. En starend naar de wolken mijmer ik als Constance: is dit leven? Of is er iets anders?’
(Marc de Bruijn)

‘(...) de leden van de familie Van Lowe zijn me – dankzij herhaalde lezing van het boek waarin Couperus hen tot leven liet komen – zo vertrouwd geworden dat het is alsof ik hen gekend heb. En ik vind het stiekem jammer dat zij mij niet hebben gekend...’
(Niels Koers)

[Het] is voor mij echt een boek dat ik als een soort Bijbel uit de kast pak om een vrij willekeurig psalm... eh... hoofdstuk te lezen.
(Reinder de Boer)

Van oude mensen, de dingen, die voorbij gaan...

‘Veel verhaallijnen, met een herkenbaar Couperiaans Den Haag als middelpunt, maar ook met overtuigende associaties met het koloniale Indië, met een broeierige sfeer van overspel, seks en passie, en toch die oude mensen zo treffend oud, elke dag samenkomend met hun schuldgevoel, maar ook met hun kopje thee en dan zo’n zin als: “Mooie asters in den tuin hierover, zei Takma. Ja, beaamde mevrouw Dercks, die ze niet zag, maar nu wist van de asters”. Ik woon in Nijmegen (...) Vlakbij is een

bejaardentehuis, en als ik dan hoogbejaarde mensen zie langskomen, met hun rollators, dan gaat er toch iets door mijn hoofd, van ja, ja... je moest eens weten...'
(Evert Lamfers)

'Naast alle literaire argumenten die men aan kan dragen en die ik van harte onderschrijf – waarom dit zo'n prachtig, indringend boek is, speelt hier voor mij een persoonlijk argument mee: ik heb mijn middelbareschooltijd doorgebracht op Sophialaan 10, in een van de huizen die door Baud zijn neergezet. Tijdens onze dagelijkse middagpauze dwaalden we, kinderen nog, door de buurt, en derhalve ook vaak over de Nassaulaan, net om de hoek. Ik meende dan de oude mevrouw Otilie achter een van de ramen te kunnen zien zitten, alsof ze nooit was weggegaan.'
(M.C. van Oudheusden)

De stille kracht

'In *De stille kracht* dragen alle verhaalelementen bij aan de kracht van het verhaal. De stijl is weelderig, de zinnen fluwelig en lenig en elke taalnuance draagt bij aan de sfeer die Couperus wil oproepen. De psychologie is altijd trefzeker. Opvallend is verder dat Couperus zo economisch omgaat met 'de stille kracht': hij weet dreiging op te roepen zonder die wonderbaarlijke verschijnselen eindeloos uit te spinnen.'
(Doeke Sijens)

'De sfeer, als een warm bad waarbij je eerst moet doorkomen met je grote teen en dat daarna weldadig aanvoelt. Mooi thema, sterke tegenstelling, nog steeds actueel, geheimzinnig en hedonistisch.'
(Vera Kampers)

'Ongeëvenaarde schets van het verschil tussen de Indische en Nederlandse ziel, het ongemak en onbegrip, en de spanningen die daar uit voortkomen. Het geeft voor mij treffend weer hoe het voelt om in Indonesië te wonen. Het gevoel een toeschouwer en te zijn en toeschouwer te blijven, nooit echt deel uit te kunnen maken van de Indische samenleving. Couperus is een meester in het doorgronden van de menselijke psyche.'
(Astrid Wassenberg)

De berg van licht

'Indrukwekkend beeld van de antieke wereld, leerzaam en een verrassende keuze voor de tijd van verschijnen. Kwam op een heel vroeg moment in mijn middelbareschooltijd op mijn pad en heeft mij veel gebracht in mijn verdere leven. Door Couperus' moedige keuze voor dit onderwerp heb ik het altijd bewonderd.'
(Ton Slieker)

De komedianten

'Zelden heeft een auteur me zo vanzelfsprekend meegenomen naar een andere tijd als in dit boek. Dat Couperus in zielsverhuizing geloofde, wordt in dit boek —“bewezen”.'
(Marcel van der Voort)

Extaze

‘Twaalf werd ik en mijn moeder zei dat ik te oud werd voor *De Kameleon* van H. de Roos. Ik vond dat fantastische boeken, ik woonde in de bossen en wist niets van water en boten. Wij thuis hadden nog twee Kameleonboeken niet en die vroeg ik voor mijn verjaardag. Vandaar het commentaar van mijn moeder. Ik kreeg de laatste twee missende boeken en las ze uit. Daarna speurde ik rond en zag ik *Extaze* van Couperus. Ik begon er in te lezen en was verkocht. Zulke taal kende ik niet. Het boek was ook nog eens prachtig uitgegeven. De beschreven wereld stond nog verder bij me vandaan dan dat verzonnen Friese dorp. Werelden openden zich. Prachtig.’
(J. Baas-Hazenbosch)

God en goden

‘Uit het eerste verhaal ‘Jahve’ blijkt zoveel universele wijsheid én relativiseringsvermogen, dat ik het boek als uitgangspunt van mijn promotie koos.’
(Ina Tanahatoe-Siepmann)

Antiek toerisme

‘Dit was mijn eerste kennismaking met Couperus (op de middelbare school). Couperus opende voor mij nieuwe werelden: die van de mysterieuze Oudheid en die van de literaire verbeelding.’
(Inge van Es)

De ongelukkige

‘Ik ben met buitengewoon veel plezier op de Spaanse reis van Couperus afgestudeerd. *De ongelukkige* is het tastbaarste resultaat van die wat ongelukkige reis.’
(Ruurd Hielkema)

Vervolg?

Evert Lamfers vroeg zich af waarom de lezers alleen naar hun meest favoriete boek werd gevraagd en niet naar het boek waar ze het meest een hekel aan hebben (en dat bijvoorbeeld in verband met een leesclub toch gelezen moet worden). We wilden eerst eens enig inzicht krijgen in uw favorieten, maar ik vind dit een interessante vraag en sluit niet uit dat er een vervolg op deze enquête komt. 🍷

De passatist

Nu sloeg hij de Javastraat om: hij wilde zich reppen naar huis: zijn tanden klapperden op elkaâr, en hij meende, ijskoud water droop van hem af, terwijl met lange vuursmeren de tong van het beroerde beest zijn merg oplikte... Bij de Schelpkade kwam hij te gemoet een groep van vier, vijf politie-agenten: harde woorden klonken luid: zoo luid klonken hunne woorden door de oneigenlijkheid van den mist heen, dat zij hem wakker schudden uit een wandelenden slaap, uit den droom van het drakengedierte met de piekrecht haren...

Ze was al blauw, hoorde hij zeggen. 🐉

De Javastraat toen (1904) en nu (2017). Collectie HTMfoto.net/Hans Klok. Foto: Looi van Kessel.

De Oriënt verkend

De tentoonstelling *De Oriënt verkend. Op reis met Louis Couperus en Marius Bauer* – is een doorslaand succes geweest met maar liefst 1825 bezoekers (waarvan 1550 met Museumkaart). Dit is voornamelijk te danken aan de uitgebreide publiciteit voor zowel het boek van José Buschman, *Couperus in de Oriënt*, als de tentoonstelling. Artikelen verschenen in *De Telegraaf* (23 mei), *Den Haag Centraal* (25 mei), *Trouw* (7 juni), in de magazines van de *Volkskrant* (20 mei) en het *Algemeen Dagblad/Haagsche Courant* (10 juni) en in de tijdschriften *Collect* (aprilnummer) en *Pandora* (nr 4, 2017). Voor wie het boek nog niet heeft: Couperus in de Oriënt is nog verkrijgbaar in de museumwinkel voor € 19,90.

Daarnaast waren de zogenaamde ‘instapwandelingen’ in de maand augustus dermate populair, dat

de kandidaten in een rij op straat stonden om in het museum hun museumkaart te laten scannen. ■

15 OKTOBER 2017 – 25 MAART 2018

Van manuscript tot app. De promotie van het werk van Louis Couperus (1890-2017)

Op zaterdag 14 oktober opende Eppe van Nispen tot Sevenaer, directeur van het CPNB de tentoonstelling *Van manuscript tot app* (de expositie die in het vorige *Museumnieuws* nog de werktitel *Schatten uit het Literatuurmuseum* droeg). Van Nispen had de moeite genomen om zich terdege te verdiepen in de achtergrond van het Boekenbal van 1974. Het bleek dat dit de enige Boekenweek is geweest die uitsluitend aan één schrijver was gewijd, en tevens het enige boekenbal dat niet in Amsterdam maar in Den Haag gehouden

Eppe van Nispen overhandigt de oorkonde van het CPNB aan Caroline de Westenholz. Foto: Rob Mostert.

werd. Dat laatste was geen geringe prestatie van Albert Vogel, aan wie dit te danken was geweest. Verder was Van Nispen verrast door de resultaten van de tentoonstelling die in Pulchri werd gehouden ter ere van het Boekenbal. Een van de kunstenaars die aanwezig was op de opening was Christiaan van Tol. Desgevraagd vertelde deze dat aan alle illustraties een sjabloon ten grondslag lag waarop gevarieerd kon worden. Het bestond uit een Jugendstil-motief van ranken en rozetten waar echte herfstbladeren in geplakt waren – opmerkelijk, aangezien het Boekenbal plaats had op 2 maart 1974. Ook opmerkelijk was dat de gasten van het bal normaal gesproken na afloop de decoraties mee mogen nemen, hetgeen dit keer expliciet niet was toegestaan. Aan deze conditie danken wij de huidige tentoonstelling. Ten slotte kwam Van Nispen met een verrassing voor het Louis Couperus Museum. Deze behelsde een oorkonde van het CPNB (zie hiernaast). Het museum is de stichting CPNB zeer erkentelijk. Het is een bijzonder gebaar en een grote erkenning van onze activiteiten. De oorkonde hangt in de museumzaal. 📖

Het snoer der ontferming

Voor het voorjaar van 2018 was oorspronkelijk een expositie gepland naar aanleiding van het op handen zijnde nieuwe boek van H.T.M. van Vliet, de bezorger van de *Volledige werken* van Louis Couperus: een studie over *Het snoer der ontferming. Japanse verhalen en legenden*. In dit boek zullen voor het eerst alle door Couperus gebruikte bronnen bij het schrijven van zijn Japanse schetsen en verhalen worden toegelicht. Onder die bronnen bevond zich een grote reeks Japanse prenten, die de schrijver direct of indirect tot inspiratie hebben gediend. Het spreekt vanzelf dat die prenten op de expositie in het Louis Couperus Museum zouden worden getoond naast de relevante teksten van Couperus. Van Vliet heeft zijn tekst klaar, maar de uitgever, Van Oorschot, komt helaas nog een flink bedrag tekort voor de publicatie ervan – onder andere omdat er ongeveer honderd afbeeldingen van Japanse prenten in kleur in het boek worden opgenomen. Aangezien het boek uiteraard op onze tentoonstelling zou moeten worden gepresenteerd, is deze

OORKONDE CPNB
INSPIRATOR PUR SANG
VOOR HET BOEK

Stichting Collectieve Propaganda van het
Nederlandse Boek waardeert in de hoogste
mate

LOUIS COUPERUS MUSEUM

Voor de tomeloze inzet voor het werk van de auteur Louis Couperus. In het bijzonder door de bevlogen, inspirerende en vooral intieme manier van verbinden van het werk van Couperus met de bezoekers in het Louis Couperus Museum volgens de door het museum zelf ontwikkelde zogenaamde huiskamer methode. Een methode die de auteur Couperus letterlijk veel dichter bij de bezoeker brengt en daarmee dichter bij het unieke van zijn talent. Hierdoor heeft het museum er meer dan toe bijgedragen dat het werk van Couperus en daarmee het boek en hen die van boeken, literatuur en taal houden een nog betere plaats in onze samenleving heeft toegedicht gekregen. Aldus heeft het museum het boek daarmee een enorme grote dienst bewezen.

Het is om die reden dat het de CPNB behaagt om het Louis Couperus museum vanaf heden de titel van 'Inspirator Pur Sang voor het Boek' toe te kennen, waarvan akte.

Amsterdam, 14 oktober 2017
ten burele van de stichting
Collectieve Propaganda van het Nederlandse
Boek, Kortweg de CPNB
Eppo van Nispen tot Sevenaer
Directeur Stichting CPNB

expositie tot nader order uitgesteld – maar uitstel betekent beslist geen afstel. Wij berichten u zodra wij meer weten.

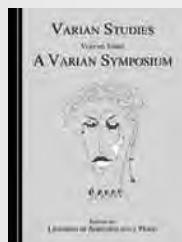
Mocht u graag een financiële bijdrage willen leveren tot deze interessante publicatie, laat het dan alstu-

blijft weten. Dit kan in alle discretie gebeuren via het e-mailadres: htmvliet@hotmail.com. 🐼

Heliogabalus revisited

De decadente Romeinse keizer Heliogabalus is opnieuw in de belangstelling. Eerder dit jaar was het beroemde schilderij *De rozen van Heliogabalus* te zien op de tentoonstelling van Laurens Alma Tadema in het Fries Museum te Leeuwarden. En van 12 tot 26 oktober was in de Stopera te Amsterdam de opera *Eliogabalo* van de hand van de Italiaanse componist Francesco Cavalli te horen.

Herinnert u zich het 'Varian Symposium' aan de Universiteit van Cambridge onder leiding van de Spaans-Engelse onderzoeker

Leo de Arrizabalago y Prado (ed.), *Varian Studies* (vol. 3), *A Varian Symposium*, Cambridge 2017.

Leonardo de Arrizabalago y Prado, waarover Jan Bennink in 2005 berichtte in *Arabesken*? U kunt dit nalezen via de website van het Louis Couperus Genootschap. Dit symposium betrof het 'Nachleben' van het decadente keizertje in de literatuur, het theater, de beeldende kunst, de muziek, ja zelfs in de kunst van Japanse stripverhalen.

Het verheugt ons u te kunnen meedelen dat het langverwachte boek over dit symposium eindelijk is verschenen bij Cambridge University Press. Het is deel drie in de serie 'Varian Studies' en dit deel heet: *A Varian Symposium*. Het bevat onder andere hoofdstukken van de hand van de Nederlandse onderzoekers Martijn Icks, Frederik Naerebout en Caroline de Westenholz. Het schilderij van Alma Tadema en de opera van Cavalli hebben elk ook een eigen hoofdstuk gekregen. Het boek is te bestellen via de website van Cambridge University Press voor £67,99 (minus verzendkosten naar Nederland).

Zie: www.cambridgescholars.com.

Voor alle volledigheid: de voorafgaande delen van de Varian studies: *Varius* (deel 1) en *Elagabalus* (deel 2) zijn via de website van Cambridge University Press eveneens te verkrijgen. Volgens Del Prado was Varius de enige correcte naam voor de keizer voor-

dat hij de bijnaam Heliogabalus/Elegabalus kreeg. Het Louis Couperus Museum heeft stoute plannen om in de nabije toekomst een expositie een de decadente Romeinse keizer te gaan wijden. Dit is een initiatief van ons voormalig bestuurslid John Sillevius. Wij houden u op de hoogte. 🐼

Psyche en Fidessa

Het verheugt ons u te kunnen meedelen dat Bernard Reith, neef van de illustrator en samen met zijn zoon Maarten bezorger van het boek, nog een zestal exemplaren van de prachteditie *Psyche en Fidessa* ter beschikking van onze museumwinkel heeft gesteld. Het boek is in het Louis Couperus Museum verkrijgbaar voor € 45,00. 🐼

Schenking

Van Marijke Stapert-Eggen ontving het museum voor zijn bibliotheek een exemplaar van het bibliografisch uitgegeven *Het mysterie van de man*

Ton Hoogendoorn, *Rome*. Collage. Waterverf, gedroogde bladeren, foto (1974). Collectie Literatuurmuseum.

die op was. Louis Baud-Couperus en Elizabeth Couperus-Baud en de Papini-vertalingen in Het Vaderland (Lunteren 2017). Het gaat hier om de geautoriseerde vertaling door Elizabeth Couperus van een hoofdstuk, getiteld 'Dies Irae', uit de roman *Un uomo finito* van de hand van de futurist Giovanni Papini (eerste druk: 1913). Een reeks vertalingen uit die roman, ook van de hand van de vrouw van de romancier, werd tussen 31 december 1915 en 24 juni 1916 in het Haagse dagblad *Het Vaderland* afgedrukt.

Het feit dat Couperus geïnteresseerd was in het futurisme was natuurlijk allang bekend uit onder andere het feuilleton 'Futurisme en vreemdelingen' (in *Van en over mijzelf en anderen*, Volledige werken deel 28, p.382-389). Couperus heeft Papini in februari 1914 persoonlijk ontmoet in of voor Café Gilli in Florence.

Onderzoek wijst volgens Marijke Stapert uit dat het wel degelijk Couperus is geweest die de vertalingen heeft gemaakt – al is het alleen al omdat van één van de vertalingen een kladhandschrift van Couperus zelf bewaard is gebleven. Vandaar dat de schenking ook een bibliotheek uitgave bevat onder de titel: *Giovanni Papini, Dies Irae, vertaald door Louis Couperus*. Het is een interessante toevoeging aan de nationale Couperus-kunde. Het Louis Couperus Museum zegt mevrouw Stapert bij deze dan ook hartelijk dank. 🐾

Bestuurswisseling

Ons zeer gewaardeerde bestuurslid Salma Chen heeft ons verlaten. Salma was jarenlang hoofd-conservator bij het Literatuurmuseum en zij gaat van een welverdiend pensioen genieten. Volgens de statuten van het Louis Couperus Museum moet er altijd iemand van het Literatuurmuseum in ons bestuur zitten, maar het is nog niet bekend wie haar opvolger zal worden. Wij zullen Salma node missen. 🐾

Wisseling van de wacht

Jeannette van Bennekom heeft afscheid genomen van het Louis Couperus Museum om zich met andere activiteiten te gaan bezighouden. Het

Josephine van de Mortel.

bestuur dankt Jeannette voor haar tomeloze inzet en het enthousiasme waarmee zij zich vijf jaar lang aan het museum gewijd heeft.

Zoals wij al berichtten in het e-bulletin is Jeannette opgevolgd door Josephine van de Mortel. Zij is juriste en heeft voor een aantal culturele organisaties gewerkt. Wij verheugen ons erop om met Josephine aan de slag te gaan.

Een van haar eerste initiatieven was om de begeleidende tekst bij de huidige tentoonstelling, *Van manuscript tot app. De promotie van het werk van Louis Couperus*, (de zogenaamde leesmolen), op handzaam A5-formaat uit te geven. U kunt de leesmolen in het museum aanschaffen voor het luttele bedrag van € 3,00. 🐾

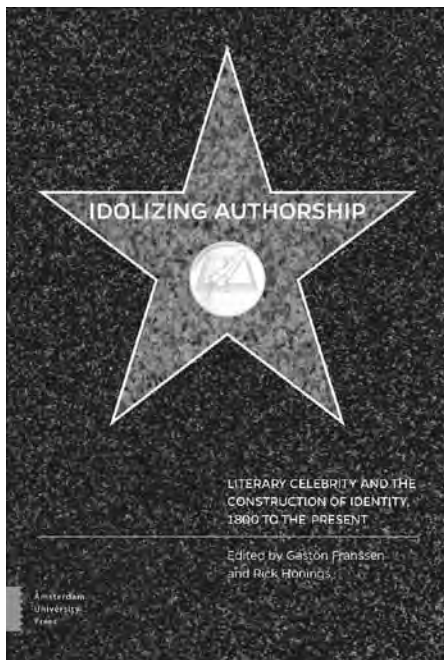
Van en over Couperus en anderen

Idolizing Authorship

In februari 2017 is onder redactie van Rick Honings en Gaston Franssen *Idolizing Authorship*.

Literary Celebrity and the Construction of Identity, 1800 to the Present verschenen. In deze bundel gaat het over fandom en beroemdheidscultussen rond bekende auteurs in verschillende landen. Er staat onder andere een hoofdstuk in van Mary Kemperink over Louis Couperus: 'In the Future, When I Will Be More of a Celebrity'. Het boek kost € 95,00 en is te verkrijgen via de website van Amsterdam University Press: nl.aup.nl.

Doing Double Dutch

In april 2017 verscheen de bundel *Doing Double Dutch. The International Circulation of Literature from the Low Countries*. In deze bundel presenteren samenstellers Elke Brems, Orsolya Réthelyi en Ton van Kalmthout de rijke oogst van het NWO-project CODL,

The Circulation of Dutch Literature (2012-2015).

Tientallen neerlandici uit alle windstreken – inclusief Zuid-, Midden- en Oost-Europa – hebben daaraan meegewerkt. Caroline de Westenholz schreef een

artikel, over Louis Couperus: 'The reception of Louis Couperus' De stille kracht in the English-Speaking world'. Het boek kost € 59,50 en is te koop via de website van Leuven University Press: upers.kuleuven.be.

Internationale Neerlandistiek

In november 2017 verscheen het nieuwe nummer van *Internationale Neerlandistiek*. In dit nummer staat een artikel van Jan Konst over Louis Couperus: 'Het was krankzinnigheid den vuist te ballen tegen het fatum: Noodlotsconcepties bij Louis Couperus, Adriaan Roland Holst en Arthur van Schendel'. Het tijdschrift kost los € 29,95 en is te koop via bovengenoemde website van Amsterdam University Press.

Roman

'Eén ding weten we zeker over de roman, en dat is dat ze ieder moment dood kan neervallen. Goethe zei eind 18de eeuw al dat alles al een keer bedacht is en

Louis Couperus verwachtte in 1905 dat het overlijden van het boek ieder moment kon worden aangekondigd.

Goed, dat iets bezig is aan een lange stervensweg wil natuurlijk niet zeggen dat het niét dood kan (al ben ik er inmiddels van overtuigd dat Stephen Hawking onsterfelijk is), maar ondanks de culturopessimisten die al jaren verwachten dat de heden-daagse mensch door zijn social-mediaverslaving meteen gillend wegreut als hij iets met een kaft ziet, is de roman er nog steeds.'

(Ellen Deckwitz in *De Morgen* van 18 oktober 2017)

Tatoeage

'Couperus reisde zich een ongeluk en schreef daar brieven, verhalen en boeken over. En wat in onze tijd van juichende reisblogs en virtueel facebookgeluk zo fijn is aan zijn reis door Noord-Afrika: de schrijver twijfelt, worstelt en moppert. Bijvoorbeeld over de kamelentocht. '...zoo zonder steun, zoo vreeselijk wijdbeens, zoo belachelijk verheven'. Iedere pop-up reisschrijver van vandaag zou ten minste één verhaal van Couperus moeten lezen, om daarna de conclusie op een nog lege plaats op het lichaam te tatoeëren: de mooiste reizen zijn niet perfect!'

(anoniem in *Algemeen Dagblad* van 10 juni 2017)

Genootschap

'Dezer dagen werd voor notaris mr. P.A.E.M. Hochtis Boes in de Couperus-stad Den Haag de acte verleend, waarbij het Louis Couperus Genootschap, dat al vele decennia ter ziele was, opnieuw werd opgericht. Dat is goed nieuws voor de zeer vele bewonderaars van onze grootste romancier, wiens romans als 'Van Oude Mensen', 'De Boeken der Kleine Zielen' en 'De Stille Kracht' – de typisch Haagse roman 'Eline Vere' niet te vergeten – jaren geleden als televisiebewerkingen voor doodstille straten zorgden.

Het Genootschap dat officieel op 1 januari 1993 van start gaat, plant onder andere een jaarboek, een literaire Couperus-prijs, lezingen over de achtergronden van Couperus' historische romans als onder andere 'Iskander', symposia en toneelkunstige en muzikale manifestaties.

Opmerkelijk zijn de ronde decennia bij deze in vele talen vertaalde auteur: 1863 geboren, 1923 overleden en nu 1993, opnieuw in de geordende literaire aandacht. Opmerkenswaardig is het feit, dat de nu 95-jarige Joanna Funke, secretaresse van het eerste genootschap nog steeds haar zelfstandig domicilie in Den Haag heeft. Zij heeft evenwel – aldus haar telefonische reactie – van het leven nu wel schoon genoeg, waarbij zij opmerkte dat Louis Couperus eenzelfde zin tegen haar sprak ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag op 10 juni 1923.

En inderdaad: Couperus overleed op 16 juli van datzelfde jaar. In Den Haag zijn de speciale Couperuswandelingen overigens al geruime tijd in volle gang.' (René Frank in *De Telegraaf* van 31 december 1992)

Korte Arabesken

Onderzoek naar rap en literatuur

Vivien Waszink van het Instituut voor Nederlandse taal, Alex Reuneker van de Universiteit Leiden en Ton van der Wouden van het Meertens Instituut hebben een interessant onderzoek gedaan. Ze hebben het werk van ruim dertig Nederlandstalige rappers vergeleken met literair materiaal om het vocabulaire van de rappers te vergelijken met dat van de

schrijvers. Hier kwamen verrassende resultaten uit. Als literair vergelijkingsmateriaal gebruikten de onderzoekers *De ontdekking van de hemel* van Harry Mulisch, *Peachez* van Ilja Leonard Pfeijffer, *Eline Vere* van Louis Couperus en Multatuli's *Max Havelaar*. De rapteksten kwamen allemaal van de muzieksite Genius. Steeds werden vierduizend woorden van de rapper of schrijver vergeleken op uniek woordgebruik.

Op de eerste plaats kwam Pfeijffer te staan met 1480 unieke woorden, maar interessant genoeg volgde daarna de rapformatie Zo Moeilijk met 1393 woorden, een hogere score dan Mulisch (1366 woorden) en Couperus (1352 woorden). (Bron: Ianthe Sahadat, 'Vergeet Mulisch, lees een raptekst van Zo Moeilijk.' In: *de Volkskrant*, 6 april 2017.) 🍷

Kleine zielen

In september ging de bewerking van regisseur Ivo van Hove en dramaturg en bewerkster Koen Tachelet voor Toneelgroep Amsterdam van *De boeken der kleine zielen* in première. In het program-maboekje van *Kleine zielen* kunt een citaat uit het interview met Koen Tachelet in *Arabesken* 49 vinden. Op de volgende pagina vindt u de recensie van Rémon van Gemeren. Hieronder volgen twee citaten over het stuk uit de dagbladen.

Pieter T'Jonck schreef in *De Morgen* van 26 september 2017: 'Maar in die haarscherpe scènes schemert toch fundamentele eenzaamheid door. Van Hove legt er, in het spoor van Couperus, precies de vinger op. We zien geen stoffig oud verhaal, maar de wereld van nu. De scenografie van Jan Versweyveld ondersteunt dat met een sterk beeld. Een enorm Perzisch tapijt bedekt de hele speelvloer. Aan de zijanten staan twee stellingen waar trappen heen leiden. Hier trekken de personages zich terug om in hun eigen miserie rond te tolleren. Talloze planten suggereren een grote serre. Voor de kasplantjes die deze mensen zijn.'

En in *Trouw* van 9 oktober 2017 schreef Hanny Alkema: 'Mooi, maar onevenwichtig is deze "Kleine zielen", waarin het melodrama vaak op de loer ligt, gelardeerd met even grappig bedoelde als willekeurige (film)citatens als de opwaaiende rokken van een eindelijk weer verliefde Constance. Overtuigend is wel het sterke spel. Met als uitschieter Maria Kraakman, die de onbeduidende Mathilde dansant omtovert tot een heerlijk wulps meid.'

In december en januari zijn de reprises van *De stille kracht* en *De dingen die voorbijgaan* door Toneelgroep Amsterdam nog te zien. Kaarten kunt u bestellen via www.tga.nl. 🍷

Allerzielen op Oud Eik en Duinen

Op 2 november 2017 werd op de Haagse begraafplaats *Oud Eik en Duinen* Allerzielen gevierd. Twaalf dichters en twee troubadichters droegen gedichten voor bij graven van bekende personen. Het betrof zowel een gedicht van henzelf als werk van de overledene. Dit gebeurde in het kader van het initiatief 'Dichter bij de dood' dat werd opgezet door Liesbeth de Blécourt en Marjon van der Vegt. De bedoeling van deze organisatie is mensen te stimuleren meer met elkaar te praten na het verlies van geliefden in plaats van mensen die iemand verloren hebben te mijden. De avond werd afgesloten met een Allerzielenconcert door het Serenata Symphonie Orkest.

(Bron: Geraldina Metselaar, 'Praten over de dood helpt mensen verder te leven'. In: *Algemeen Dagblad*, 29 oktober 2017.) 🍷

Genootschapsdag 2018

Het Louis Couperus Genootschap is druk bezig met de voorbereidingen voor de extra feestelijke Genootschapsdag van 2018. De datum en plaats kunt u alvast in uw agenda zetten: 15 april 2018 in Dilligentia. 🍷

Biografiedag

Op vrijdag 23 maart 2018 organiseert het Louis Couperus Genootschap een 'Biografiedag' in de Oude Sterrenwacht in Leiden. In het ochtendprogramma kunt u genieten van lezingen rondom het thema 'Pijnpunten in de biografie'. 's Middags geven ervaren biografen praktische workshops over het schrijven, lezen en recenseren van schrijversbiografieën. Donateurs van het Genootschap krijgen nog een uitvoerige uitnodiging. 🍷

Recensie van *Kleine zielen* door Toneelgroep Amsterdam

Een gebrekkige zoektocht

De vele toneelbewerkingen van Couperus' werk gedurende de voorbije twintig jaar hebben mij het idee gegeven dat er onder de lezers van Couperus twee soorten toeschouwers zijn: de ene groep hecht eraan dat het boek nauw gevolgd wordt op de planken, de andere groep hecht daar niet aan. De eerste groep, zo mag worden geconstateerd, heeft het zwaar gehad in de theaters. Het is de groep waartoe ik behoor. Met warme gevoelens denk ik terug aan de opvoering van *Noodlot* in theater Branoul, onder regie van Manon Barthels, met op het kleine toneel slechts drie acteurs en een stoel. Van mijn eigen stoel nam ik alleen het puntje in beslag.

Voorafgaand aan het derde en laatste toneelstuk dat Ivo van Hove in zijn Couperus-drieluik regisseert, *Kleine zielen*, was ik 'gewaarschuwd': bewerker Koen Tachelet had al verteld dat hij het vierde deel van *De boeken der kleine zielen* als uitgangspunt nam en daarin de ontbindende verhouding tussen Constance en Henri uit het tweede deel implementeerde. De rest van de cyclus blijft buiten beschouwing. Ik wist dat ik weinig 'Couperus' zou zien en nam me voor zoveel mogelijk te beoordelen of ik het stuk mooi vond zonder te verlangen naar veel gelijkenis met het boek.

Immens tapijt

In een groot, kil, winderig huis – wellicht in Driebergen, maar de plaats wordt niet aangeduid – wonen Constance en Henri met Addy en Mathilde. Met hen samen leven ook mama Van Lowe en Gerdy en Marietje (dochters van Gerrit). Het toneel bestaat grotendeels uit een immens vierkant tapijt, waarop langzaam druppels regen omlaag vallen – het is een terrein van eenzaamheid en droefenis. Aan weerszijden bevindt zich een galerij met planten, waar de treurige familieleden zich telkens schuilhouden. Harry de Wit begeleidt het verhaal voortdurend met stemmige, soms opzweepende, door Satie geïnspireerde muziek die hij op celesta, harmonium en vooral piano live uitvoert.

Er wordt veel expliciet uitgelegd. Ieder doet uit de doeken dat hij ongelukkig is en waarom dat zo is. Constance zegt niet geleefd te hebben en Henri lijkt de verlossing van zijn misère te zien in een automobiel, die buiten bereik blijft – hij moet het bij de fiets houden. Addy realiseert zich dat hij een troost is voor velen, niet alleen voor zijn patiënten, maar ook, en vooral, voor zijn familieleden, die erg aan hem hangen. Desondanks is ook hij niet tevreden: hij lijdt zelf en voelt het lijden van alle anderen, niet in de laatste plaats Mathilde, zijn gezonde, burgerlijke vrouw, die hunkert naar zijn affectie en naar een mondainer leven in de stad. Ze is jaloers op Marietje, aan wie Addy volgens haar meer aandacht schenkt. Mathilde begrijpt echter niet dat Addy zich bekommert om Marietje vanwege haar geestelijke problemen: ze wordt getormenteerd door de geest van haar vader, die ze gezien heeft nadat hij zichzelf doodgeschoten had. Op enig moment verschijnt de geest van Gerrit en spreekt deze weer tot haar, wat voor Marietje als altijd een kwelling is. Haar zus Gerdy is van een andere snit: zij verveelt zich en begint een flirt met de moedeloze Henri (daarmee vervult ze de rol die Couperus toebedeelt aan Marianne, de dochter van Bertha). Constance wordt verliefd op Max Brauws, die in zijn socialistische en pacifistische avonturen net zomin als zij het geluk gevonden heeft. Mama Van Lowe houdt zich grotendeels op tussen de planten, aanvankelijk om, met couperiaanse symboliek, te reflecteren op het koude huis en de wisselende seizoenen.

Behoeftte aan een plot

Dit alles bevat genoeg ingrediënten voor een dramatisch verhaal. Maar dan moet er iets wel gebeuren. En in *Kleine zielen* gebeurt bijna niets. Ik begon me tijdens het toneelstuk steeds meer af te vragen waarom het me niet pakte. Ik kreeg behoefte aan een plot. Voor sommige mensen is dit een vloekwoord – immers, is een plot niet ordinar, iets voor detectives of dergelijke lectuur? Toch was ik er zeker van dat het verhaal zich veel meer zou moeten ontwikkelen dan nu het geval was. Addy en Mathilde willen, na veelvuldig hun onvrede te hebben geuit, uit elkaar gaan. Tussen Brauws en Constance bloeit er een expliciete verhouding op, wat helaas dodelijk is voor de broeierige spanning die Couperus oproept. Desalniettemin wil Brauws, hoewel hij net als Constance eindelijk het gevoel heeft dat hij leeft, niet verder samen, omdat hij weerhouden wordt door het verdriet om alles er in het verleden niet geweest is. Ze hadden elkaar moeten ontmoeten toen ze jong waren en nog niet verbitterd. Marietje verlaat het huis met het dappere voornemen zich te bevrijden van de kwelgeest van haar vader. Gerdy moet dulden dat Henri niet met haar in zee gaat maar er ondanks alles meer voor voelt om bij Constance te blijven. Dit alles wijst wel enigszins op een plot, op een zekere ontwikkeling, maar die ontstaat pas in de laatste fase van het toneelstuk, en dan is er te weinig aan voorafgegaan om de keuzes een dramatisch gehalte te geven.

Scène uit *Kleine zielen*
door Toneelgroep
Amsterdam. Foto:
Jan Versweyeld.

Van Hove is minder een verteller dan iemand die de toestand van zijn personages over het voetlicht wil brengen. Dat is alleen succesvol wanneer er spanning bij wordt opgeroepen. En die ontbreekt in *Kleine zielen*. Van Hove heeft opmerkelijke vondsten om een bepaald gevoel, een gedachte, een levenshouding over te brengen, maar die zijn vaak al te mysterieus, althans voor mij. Zo liet hij *De dingen die voorbijgaan*, dat dankzij een wat meer stuwende plot het meest geslaagd is van de drie opvoeringen, enigszins ontsieren door Lot en Elly naakt te laten rondwentelen met champagne, aardbeien en slagroom. Ongetwijfeld zat daar een treffende gedachte achter, maar mij bleef die een raadsel. *De stille kracht* bevatte meer van zulke 'experimenten', die mij onvoldoende ruimte boden tot interpretatie. Storender nog in die opvoering, wat mij betreft de minst geslaagde van de drie, was dat de sfeer geen recht deed aan Couperus. De meeste figuren vertoonden tekenen van hysterie, wat de suggestie van de geheimzinnige en ondoordringelijke en onderwerpende stille kracht bij voorbaat doodsloeg. De sfeer is in *Kleine zielen* beter getroffen: de hopeloos en reddeloos makende onverschuldheid is aldoor merkbaar. Niettemin zag ik ook hierin verschillende scènes waarmee ik niet uit de voeten kon. Waarom zitten Brauws, Constance, Henri en Gerdy bijvoorbeeld met champagne bij elkaar in wat welhaast het voorspel lijkt van een kleine orgie, waarbij bijvoorbeeld Brauws

V.l.n.r.: Chris Nietvelt
(Constance), Hélène
Devos (Marietje),
Noortje Herlaar
(Gerdy) en Steven
van der Meulen
(Van der Welcke).

zoent met Gerdy? Waarom horen we tweemaal 'Over the rainbow' (eenmaal gezongen door Gerdy, eenmaal uit de luidspreker door Eva Cassidy)? Als Van Hove wil aangeven dat geen van deze kleine zielen ooit ook maar een blik achter de regenboog zal krijgen en ze allen vergeefs blijven dromen, dan is dit wel een wat goedkope vondst, die het oproepen van een melancholieke sfeer alleen maar verhindert.

Commercieel interessant

Op de laatste genootschapsdag stelde Maarten Klein aan Ger Thijs, een nog fanatiekere regisseur van Couperus, de vraag waarom Couperus' werk steeds weer op toneel wordt opgevoerd terwijl er zo weinig van het verhaal wordt gebruikt. Waarom niet zelf een verhaal verzonnen? Ik heb mezelf die vraag ook al vaak gesteld. Het antwoord was van een praktische begrijpelijkheid: de naam van een grote schrijver is commercieel interessant. Als het gaat om de bewerking, om de keuze het oorspronkelijke verhaal maar mondjesmaat te volgen, slaat zo'n vraag altijd stuk op de rots van de artistieke vrijheid van de toneelmakers. Dat is eveneens begrijpelijk, maar het uitgangspunt moet toch altijd zijn om de thematiek en dramatiek van het originele verhaal over te brengen. Van Hove zal dit hebben nagestreefd, evenals Tachelet, zo bleek uit diens verhaal op de genootschapsdag. In de persmap die ik bij de première ontving, staat dat Couperus – ik neem aan volgens Tachelet en Van Hove – de vraag stelt 'wat er van het individu overblijft na de teloorgang van de familie', die nu eenmaal niet past binnen de moderne samenleving. 'Ieder is zichzelf.' Die laatste, ietwat grappige zin maakt duidelijk dat de romancyclus, of in elk geval *Kleine zielen*, draait om individualisering.

De opvallend felle monoloog van mama Van Lowe aan het slot, net voordat ze sterft, onderstreept nog meer dat het toneelstuk sterk gerelateerd is aan de huidige maatschappij. Deze is ziek, alles is ellende en we hebben niets dan ijle en ijdele illusies. Het enige zuivere is muziek (hier resoneert de afwezige Paul van Lowe). De stokoude vrouw beschimpt in een lange litanie zelfs de obsessie met 'de hoeveelheid suiker in het eten'. Het verband tussen Couperus' roman en de eigentijdse (eenentwintigste-eeuwse) wereld is niet geforceerd – integendeel, het toont aan hoe relevant zijn werk nog steeds is. Het laat onverlet dat verschillende moderne elementen bij Van Hove wel wat geforceerd aandoen. Geen bewerking van Couperus heeft het nodig expliciet actuele kwesties als de hoeveelheid suiker in het eten aan te roeren. En het is bijna overbodig te zeggen dat de cyclus wat meer behelst dan het wegvallen van traditionele sociale relaties.

In de persmap trof ik ook de zin: 'Hoe kun je leven met het besef van het tekort dat je maar een kleine ziel bent?' Dat omvat heel wat meer dan individualisering. Ik denk zelfs dat dit de kern is van Couperus' hele oeuvre. We zijn allemaal kleine zielen omdat we onszelf en de wereld om ons heen te weinig doorgronden om te weten wat ons gelukkig maakt, en niet tevreden kunnen zijn met de geringe zekerheden die het leven ons onvermijdelijk biedt. Desondanks zoeken we en ploeteren we en proberen we – dat zit nu eenmaal in ons. Om dit invoelbaar te maken, in een roman of toneelstuk, moet je mensen laten zoeken, laten rondwalen, van het een naar het ander. Daarvoor is meer verhaal nodig dan er in *Kleine zielen* zit, meer ontwikkeling, meer plot, pregnant of juist subtiel, haast onmerkbaar. Dat creëert drama. En dat is niet wat Van Hove maakt. Hij laat ons, in een prettig tempo waarmee hij ons niet verveelt, helder weten wat de personages mankeert, maar laat hen te weinig zoeken. ♣ (Rémon van Gemenen)

H.T.M. van Vliet, *Literatuur uit de tweede hand. Elisabeth Couperus als vertaalster, gevolgd door enkele brieven.*

Uitgeverij Prominent, 90 pagina's, ISBN 9789492395146, € 14,95.

Elisabeth Couperus' vrije vertalingen

H.T.M. van Vliet's jongste publicatie geeft de lezer inzicht in de vertaalwerkzaamheden van Elisabeth Couperus-Baud. Middels een vakkundige vergelijking laat hij zien hoe zij als vertaalster te werk ging, en geeft hij op een interessante manier inzicht in gangbare vertaalpraktijken in de negentiende eeuw. Daarnaast bezorgt Van Vliet nog enkele nagekomen brieven aan Elisabeth Couperus-Baud. Een recensie in twee delen.

Elisabeth Couperus' sporadische werk als vertaalster is een wat onderbelicht aspect van haar leven gebleven. Reden genoeg voor H.T.M. Van Vliet om deze kant van haar werkzaamheden over het voetlicht te brengen in zijn korte studie *Literatuur uit de tweede hand: Elisabeth Couperus als vertaalster, gevolgd door enkele brieven*, uitgegeven door Uitgeverij Prominent. Het essay bestaat, naast een korte inleiding en conclusie, uit drie delen waarin Van Vliet ingaat op de eerste drie vertaalopdrachten van Elisabeth Couperus: Oscar Wilde's *Het portret van Dorian Gray*, George Moore's *Idel geld* en Olive Schreiners *Peter Halket van Mashonland*. In ieder van deze hoofdstukken gaat hij zeer nauwkeurig in op de vertaalpraktijken van Elisabeth Couperus, waarmee hij niet alleen een interessant beeld schetst van vertaalstandaarden aan het eind van de negentiende eeuw, maar ook aantoonst in hoeverre het schrijven van haar man van invloed is geweest op haar vroege vertalingen.

Nederland kende in de negentiende eeuw volgens Van Vliet een zeer rappe alfabetisering door een verscheidenheid aan schoolwetten en de invoering van een standaardspelling in het onderwijs. Hierdoor groeide de vraag naar romans, en daarmee ook de vraag naar vertalingen van succesvolle niet-Nederlandstalige boeken.¹ Mede dankzij deze groeiende vraag konden eind negentiende eeuw veel vrouwen uit de burgerij bijverdienen als vertaalster, ze konden het werk namelijk vanuit huis verrichten en konden makkelijk anoniem blijven of een pseudoniem aannemen.² Geld speelde ook voor Elisabeth Couperus een rol, zo stelt Van Vliet, vooral na het overlijden van Louis Couperus.³ Of deze geldkwestie al aan het begin van haar vertaalwerkzaamheden speelde laat Van Vliet in het midden. Wel laat hij doorschemeren dat Elisabeth Couperus zelf actief was in het zoeken naar te vertalen romans en daarbij haar man inschakelde om L.J. Veen over te halen deze vertalingen te publiceren.⁴

Hierbij valt iets op aan de vertalingen van Elisabeth Couperus. Waar de meeste vertaalsters voor de anonimiteit kozen, treedt Elisabeth Couperus namelijk zeer expliciet naar buiten door haar eerste vertalingen op naam te laten zetten van Mevrouw Louis Couperus.⁵ In 1892 begint ze aan haar eerste vertaling, *Het portret van Dorian Gray*, nadat Oscar Wilde hoogstpersoonlijk een exemplaar aan haar man had gestuurd. In het voorjaar van 1893 geeft Veen de vertaling uit, en ongetwijfeld koos men ervoor om de vertaling mee te laten liften op de successen die Louis Couperus op dat moment al

geboekt had. Ook bij de daaropvolgende vertaling wordt voor deze strategie gekozen. Haar derde vertaling, Schreiners scherpe aanklacht tegen de koloniale misstanden in Zuid-Afrika, *Peter Halket van Mashonland*, verschijnt echter anoniem. Volgens Van Vliet heeft het echtpaar Couperus hiervoor gekozen vanwege hun eigen banden met de Nederlandse

koloniën.⁶ Beiden hadden sterke banden met Nederlands-Indië en een associatie van hun namen met het pamflet van Schreiner had wel eens verkeerd kunnen vallen.

Van Vliet schrijft zeer uitvoerig over de totstandkoming van deze vertalingen en hij put daarbij uitgebreid uit Couperus' correspondenties. Naast dit biografische element gaat Van Vliet dieper in op de vertalingen en de wijze waarop Elisabeth Couperus te werk ging. Door middel van uitvoerige vergelijkingen met de originele teksten laat Van Vliet zien hoe Elisabeth Couperus met deze teksten omging. Ze blijkt zich nogal wat vrijheden te hebben gepermitteerd. In een veelvoud aan tekstvergelijkingen worden de verschillende omissies, vergissingen en tekstbewerkingen besproken en Van Vliet moet na zijn gedetailleerde analyse concluderen dat bij deze werken eerder sprake is van vrije bewerkingen dan van getrouwe

vertalingen. Neem nu bijvoorbeeld deze tamelijk ingrijpende aanpassing in een fragment uit *Het portret van Dorian Gray*.

'I wonder is that really so, Harry?' said Dorian Gray, putting some perfume on his handkerchief out of a large, gold-topped bottle that stood on the table. 'It must be, if you say it. And now I am off. Imogen is waiting for me. Don't forget about to-morrow. Goodbye.'

(Wilde 1891, p.50)

-Zoû dat waarlijk zoo zijn, Harry? Vroeg Dorian Gray. Het zal wel als jij het zegt. Vergeet onze afspraak niet voor morgen. Adieu.

(Elisabeth Couperus dl. 1, p.76)⁷

Opvallend aan dit fragment zijn de vele details die weggelaten zijn uit Wilde's oorspronkelijke tekst. Eigenlijk blijft slechts een deel van de oorspronkelijke dialoog over. Hierdoor

Elisabeth Couperus-Baud bij de opening van de Couperustentoonstelling in het Gemeente Archief in Den Haag, 1933. Collectie Literatuurmuseum, Den Haag.

wordt de schrijfstijl veel zakelijker en droger en mist de lezer dus enige sfeervorming bij de beschrijving van de personages en gebeurtenissen. Deze vertaalpraktijk is het meest evidents bij haar vertaling van Moore's *Udel geld*, waarbij Elisabeth Couperus twee verschillende versies van de oorspronkelijke roman samen heeft gevoegd en ze vrijelijk met episodes is gaan schuiven, waardoor er een nogal onevenwichtig eindresultaat overbleef.⁸ Ook in deze roman bekortte Elisabeth Couperus de oorspronkelijke tekst ingrijpend, zoals blijkt uit een van de navrantste voorbeelden die Van Vliet geeft.

If so, I pity the people who have to live with him. My father had a clerk in his office; he was the best and worthiest man that ever lived, until one day he conceived the idea of a machine for the exhibition of advertisements on the hoardings. His system was based on the roller towel which we find in public lavatories. The roller was moved by clockwork, and the advertisements went round like the towel. I think there were two rollers... but I never quite understood. He used to explain it to me. But, one roller or two rollers, he went into a lunatic asylum, and his wife and children were thrown upon the parish.

(Moore 1891, p.157-158)

Dan beklaag ik de mensen, die met hem leven moeten.

(Elisabeth Couperus, p.176)⁹

Het opvallendst aan deze nogal grove omissie is misschien wel Van Vliets commentaar erbij. Zo stelt hij dat 'deze bekorting [...] goed te begrijpen [is]. De uitweiding bij Moore heeft geen enkele functie in het verhaal.'¹⁰ Met deze opmerking reduceert Van Vliet de oorspronkelijke tekst van Moore tot haar functionaliteit met betrekking tot de plot. Hierdoor gaat hij voorbij aan de literaire waarde van details die in de eerste instantie weinig met de plot te maken hebben. Dit is frappant, aangezien Van Vliet eerder diep ingaat op het feit dat de wortels van Moore's schrijverschap te vinden zijn in het naturalisme van Emile Zola—het genre bij uitstek dat niet aan de plot gerelateerde beschrijvingen en details aanvoerde als literair stijlmiddel.¹¹ Van Vliet plaatst hierbij wel de kanttekening dat zulke bekortingen in de negentiende eeuw gangbare vertaalpraktijken waren. Veel oorspronkelijke teksten werden in de vertaling flink ingekort en bewerkt, waarschijnlijk om de romans beter bij de Nederlandstalige markt aan te laten sluiten.¹² Ongeacht de correctheid van de vertalingen en zijn eigen opvattingen daarover, schetst Van Vliet wel degelijk een mooi beeld van Elisabeth Couperus' vertaalpraktijken en de manier waarop deze in het tijdsbeeld passen. Hiermee is zijn essay dus niet enkel een interessante bijdrage aan de Couperuskunde, maar ook een zeer waardevolle toevoeging aan de vertaalwetenschappen, een academische discipline die ook in Nederland steeds meer aandacht krijgt.

Nagekomen brieven

Zoals de titel van deze studie al suggereert, trakteert Van Vliet de lezer aan het slot van dit interessante werkje nog op enkele nagekomen brieven van en aan Elisabeth Couperus. Van Vliet behoeft geen introductie als voortreffelijk bezorger van brieven van zowel Louis als Elisabeth Couperus. De gebundelde correspondenties inclusief commentaren die Van Vliet in 2013 bezorgde, zijn onontbeerlijk voor iedere Couperusliefhebber. En ook de vorig jaar verschenen bundel, *Dienstbaar tot het einde*, is een zeer mooie toevoeging aan de Couperuskunde. Peter Hoffman schreef hier op de website al over: 'de

brieven geven niet alleen een beeld van het “Nachleben” van Couperus, maar ook van de enorme inzet van de vrouw achter en naast de schrijver; een strijd bare kunstenaarsvrouw die door omstandigheden gedwongen werd haar bescheiden rol op de achtergrond te verruilen voor een positie als zaakwaarnemer van een van de grootste schrijvers van de twintigste eeuw’.¹³

De brievenbundel bleek echter niet geheel compleet te zijn. In het kort begeleidend schrijven aan het eind van de verhandeling over Elisabeths vertaalwerk stelt Van Vliet dat enkele brieven verkeerd of helemaal niet gecatalogiseerd waren.¹⁴ De brieven die zijn toegevoegd aan *Literatuur uit de tweede hand* vormen dus een aanvulling op de eerder gepubliceerde brievenbundel. De vraag is in hoeverre, naast natuurlijk de volledigheid, deze nagekomen brieven van en aan Elisabeth Couperus nog een toegevoegde waarde hebben. De brieven variëren van eenvoudige kattenbelletjes tot nieuwjaarswensen. De interessantste van dit elftal brieven komt van Fred Batten namens het Couperus-comité. In een brief uit 1952 uit hij zijn grieven over het feit dat Elisabeth Couperus alsnog heeft besloten de presentatie van de eerste twee delen van de controversiële *Verzamelde Werken* met gemoderniseerde spelling bij te wonen.¹⁵ Buiten deze zeer interessante kantekening, lijken de brieven echter geen belangrijke nieuwe inzichten in het leven van Elisabeth Couperus te bieden. Ze zijn dus wellicht voornamelijk interessant voor verzamelaars en verwoede liefhebbers. Dat neemt niet weg dat de brieven, zoals gewoonlijk bij Van Vliet, uitstekend geannoteerd zijn en voorzien zijn van een schat aan achtergrondinformatie. Hierdoor zijn ze alsnog een alleraardigste toevoeging aan het imposante bezorgwerk dat Van Vliet al op zijn naam heeft staan. ♣ (Looi van Kessel)

Noten

1. Zie H.T.M. van Vliet, *Literatuur uit de tweede hand. Elisabeth Couperus als vertaalster, gevolgd door enkele brieven*. Baarn, 2017, p.5.
2. Idem, p.5.
3. Idem, p.7.
4. Idem, p.7.
5. Idem, p.22.
6. Idem, p.51.
7. Idem, p.20.
8. Idem, p.34-35.
9. Idem, p.32-34.
10. Idem, p.76.
11. Idem, p.25.
12. Idem, p.58.
13. Peter Hoffman, ‘Brieven van en aan Elisabeth Couperus-Baud’, www.louiscouperus.nl.
14. Van Vliet, *Literatuur uit de tweede hand*, p.62.
15. Zie: idem, p.63-64, voor de controverse zie: Idem, p.81.

Colofon

Arabesken

- Arabesken** Tijdschrift van het Louis Couperus Genootschap
Vijfentwintigste jaargang, nummer 50, december 2017
- Uitgever** Louis Couperus Genootschap
Spiegelstraat 20a
2332 BD Leiden
E-mail: arabesken@louiscouperus.nl
Website: www.louiscouperus.nl
Twitter: @louis_couperus
Facebook: louiscouperus
Rekeningnummer: NL10 INGB 0000 6003 67
ten name van Stichting Louis Couperus Genootschap
- Redactie** Rémon van Gemeren
Looi van Kessel
Hester Meuleman (hoofdredacteur)
Liesje Schreuders
- Vormgeving** Pim Oxener, Boskoop
- Drukker** Twigt GrafiMedia, Moordrecht
- Abonnementen** Donateurs van het Louis Couperus Genootschap ontvangen *Arabesken* gratis. Minimale donatie per jaar: € 25,-. De laatste vijf nummers zijn voor € 9,80 te bestellen en oudere nummers voor € 4,80, beide exclusief verzendkosten, via het online bestelformulier op www.louiscouperus.nl.
- Artikelen** Bijdragen voor *Arabesken* graag als Word-document sturen naar arabesken@louiscouperus.nl. Richtlijnen voor auteurs worden op aanvraag toegezonden. Publicatie betekent niet dat redactie of bestuur instemt met de inhoud. *Hoewel de uitgave met de uiterste zorgvuldigheid wordt voorbereid, kan het evenwel voorkomen dat een rechthebbende van oordeel is, dat zijn of haar rechten zijn geschonden c.q. zijn of haar rechten zijn gepasseerd. Mocht zich zo'n geval voordoen, dan dient de rechthebbende zich bij voorkeur schriftelijk te melden bij het bestuur van het Genootschap met zijn of haar klacht.*

ISSN 1567-8067

